

EGYHÁZ – IRODALOM – TUDOMÁNY

Kis János
(1770–1846)

Szerkesztette
Fórizs Gergely,
Kertész Botond és
Vaderna Gábor

reciti – Evangélikus Országos Gyűjtemény
Budapest, 2021

A kötet megjelenését támogatta

LENDÜLET

A borítón Kis János arcképe látható,
melyet Johann Niedermann festménye alapján Johann Neidl metszett rézbe.
A portré eredetileg „Kis János’ Versei.
Kiadta Kazinczy Ferencz. I. kötet. Pest 1815.” -ben jelent meg.

© Szerzők, r e c i t i, Evangélikus Országos Gyűjtemény

ISBN 978-615-6255-21-1
Hálózati kiadás ISBN 978-615-6255-22-8
ISSN 2732-2122

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc*
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint
szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők.

Éljen jogaival!

A kiadásért felelős az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója
Tördelte és borítóterv Rezesy Szabolcs
Nyomdai kivitelezés Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető Marosi Attila

KERTÉSZ BOTOND

Kis János püspöki működése*

FORRÁSOK

Kis János önéletírásának utolsó fejezete püspöki működéséről szól.¹ A „Superintendensi hivatalombani eljárásomra vonatkozó emlékezések” című fejezet már Kis János halála után, a visszaemlékezések 1890-es kiadásában jelent meg, és a kötet tanúsága szerint a kézirat „megszakadt.” A fejezetnek nem a befejezetlensége a legfigyelemreméltóbb, hanem inkább az, hogy jóval kevésbé szubjektív, mint az a műfajban szokásos. Kis János szinte rigorózusan ragaszkodott a levéltári forrásokhoz: jegyzőkönyvekhez és más egyházkerületi hivatalos levelekhez, iratokhoz, rendelkezésekhez. Oldalakon keresztül idézi szó szerint az egyházkerületi végzéseket, jegyzőkönyvi bejegyzéseket. Ezzel egy kicsit el is veszi a levegőt a téma későbbi kutatói elől, akik elsősorban szintén ezekhez a forrásokhoz nyúlnának, amennyiben egy püspök hivatali működését szándékoznak bemutatni. Talán az lehet kihívás, hogy megpróbáljuk kiegészíteni a félbeszakadt kéziratot. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy nem sok minden maradhatott ki. Utalás történik arra, hogy függeléként még egy-egy forrást szeretett volna közölni munkája végén,² ezek lemaradtak a kézitról. A forráskritikát ezért sajátos módon kell alkalmaznunk a visszaemlékezések használatakor – elsősorban az arányokra kell figyelemmel lennünk, arra, hogy melyek azok a témák, amelyek hangsúlyt kapnak, és mik azok, amelyek háttérbe szorulnak, vagy akár teljesen ki is maradnak. Tanulmányunkban a püspöki működés néhány aspektusát vizsgáltuk meg, ütköztetve a visszaemlékezések és más források adatait.

* A szerző az Evangélikus Országos Múzeum tudományos főmunkatársa, az Evangélikus Országos Gyűjtemény tudományos titkára.

¹ Kis János superintendens, *Emlékezései életéből: Maga által feljegyezve*, Második kiadás, kiad. H. Á., Olcsó könyvtár (Budapest: Franklin-társulat, 1890), 603–693.

² „Az előmbe adatott superintendensi utasítást, amennyiben az később kerületi végzések által nem módosítatott, törvénykönyvem gyanánt kelle tekintenem. Azt tehát alább egész terjedelmében közrebocsátom.” Kis, *Emlékezései...*, 603.

A visszaemlékezésekben hivatkozott és idézett püspöki körlevelek mellett a többi körlevelet is a kezünkbe vettük. Fontos forrásunk (a közelmúltban digitalizált és online is elérhetővé tett) kötet, amelyet az Evangélikus Országos Levéltár kézírattára őriz, és „Nagy István és Kis János szuperintendens leveleinek másolatai” címen tart nyilván.³

Kis János termékeny szerző volt, ezért még a kifejezetten egyházi munkáit sem tekintettük át teljes egészében. Teológiai arcélének felvázolásához a Herder által magyarázott, és Kis János által lefordított Luther kiskátét,⁴ illetve a vallástalanság okait tárgyaló, szintén fordításként megjelent munkáját használtuk.⁵ Mindkét mű 1815-ben, püspökké választása után három évvel jelent meg először.⁶

A Kis János által végzett egyházlátogatások jegyzőkönyveit is áttekintettük, hogy megtudjuk, milyen ügyekben próbálta aktívan befolyásolni a gyülekezetek életét. Négy egyházmegye vizitációjának adatait összevetve végeztük el elemzésünket. Az egyházlátogatások és a fennmaradt levelezés alapján az énekeskönyv-szerkesztőként maradandó hatást gyakorló Kis Jánosnak is szenteltünk egy rövid fejezetet.

A Kis János utolsó éveiben megjelenő és az egyház életét alapvetően befolyásoló *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* írásait áttekintve pedig arra kerestük a választ, hogy az idős püspök milyen módon jelent meg az egyházi közvélemény előtt. Ezen a nyomon elindulva néztük át Kis János életének egyházi recepcióját halálától egészen a legutóbbi évtizedekig.

³ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL), Archivum Generalis Ecclesiae (a továbbiakban: AGE) III.e.32. A kötet egyfajta protocollum könyv, amelybe a Nagy István, majd Kis János által írott hivatalos levelek szövegeit írták be. Kis János hivatalos levelezéséből 155 oldalon 378 iratot találunk. Vélelmezhetően ez a forrás sem teljes körű: míg 1822–26-ig, vagy 1844–1846-ig évente 40–50 irat is fellelhető, addig vannak olyan évek is (1821, 1830, 1833–34, 1838–1839) amelyekből egyetlen levelet sem találunk a különben folyamatosan vezetett, hiánytalanul megmaradt könyvben. A bejegyzések nem autográf Kis János-kéziratok, azokat valószínűleg a líceum diákjai írhatták. Székács József visszaemlékezéseiben tett arra utalást, hogy szombat és vasárnap délutánonként Kis János néhány líceumi diákot magához hívott, akik az írásban segítettek neki. Lásd Székács József püspök, *Visszaemlékezései*, kiad. KERTÉSZ Botond (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008), 46. A kötet 1963-ban került az evangélikus levéltárba intézményközi csere útján a soproni gimnázium könyvtárából.

⁴ Kis János, *Luther' kis katekizmusának magyarázata*, Néhai Superintendens HERDER után, 2. kiadás (Pest: Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István, 1833).

⁵ Kis János, *A' vallástalanságról, 's a' vallásbéli buzgoság' meghidegedésének okairól különösen a' protestánsok között* (Sopron: Sziesz Maradéki' Betűivel, 1815).

⁶ A Herder-féle káté 1815-ös kiadásáról Kis János visszaemlékezéseiből tudunk. Ezt az első kiadást nem találtuk meg, ezért az 1833-ban megjelent második kiadásból dolgoztunk.

AZ EVANGÉLIKUS EGYHÁZ ÉS A DUNÁNTÚLI EGYHÁZKERÜLET A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A magyarországi protestantizmus újkori története az 1781-es türelmi rendelettel kezdődött. A nyilvános vallásgyakorlat korlátok közé szorított, de általános engedélyezése azt eredményezte, hogy az evangélikus egyházban II. József évtizedében megduplázódott az anyagyülekezetek száma.⁷ Természetesen nem arról volt szó, hogy hirtelen ennyi evangélikus termelt volna a semmiből, hanem arról, hogy az addig évtizedeken keresztül családi körben – a törvények megfogalmazása szerint „magánvallásgyakorlat” kereteiben – élő evangélikusok éltek a gyülekezetalapítás lehetőségével. A rendelet alapján készült az 1790–91-es országgyűlés 26. törvénycikke, amely jogilag biztosította a protestáns egyházak nyilvános működésének lehetőségét. Ez, az egyház szempontjából öröndetes – a gyakorlatban a megmaradását garantáló – fejlemény azonban nehézségeket is okozott. A dunántúli egyházkerületben 76 gyülekezetnek⁸ kellett néhány év alatt megfelelő lelkészt találni, amellyel a lelkészképzés néhány évtizedig még nem tudott lépést tartani. Az 1770-ben született Kis János generációja volt az első, amely már jogilag biztos környezetben kezdhette el működését, és nem volt annak kitéve, hogy egy-egy ügybuzgóbb katolikus püspök vizitációja során egyik napról a másikra megszűnik az egzisztenciáját biztosító gyülekezet működése.

Az új törvényi szabályozás még messze nem jelentett jogegyenlőséget a protestánsok számára, a helyzet csak 1844-ben változott, a teljes egyenlőséget pedig az 1848-as országgyűlés iktatta törvénybe. Religio recepta (bevett felekezet) maradtak a religio praedominans (uralkodó vallás) mellett. Ez nem annyira a szervezeti, mint inkább a magánéletben jelenthetett mindennapi nehézségeket. A vegyes házasságok rendezése a katolikusoknak kedvezett: az evangélikus apa vallását követhette fia, de a vegyes házasságban élő evangélikus anya valamilyen gyermekét katolikusnak kellett nevelni. A törvényt szigorúan betartatták, a paragrafusok szerint katolikusnak neveltek még felnőtt korukban sem vehettek részt protestáns istentiszteleten – még akkor sem, ha *de facto* gyermekkorukban az édesanyjuk vallásában nőttek fel. Helytartótanácsi leiratok közölték a lelké-

⁷ Az adatot a Székács József által szerkesztett 1848-as egyetemes névtár alapján számoltuk ki, ahol szerepel az egyes gyülekezetek alapításának időpontja is: *A Magyarhoni Ágost. Hitv. Évangy. Egyház egyetemes névtára*, kiad. Székács József (Pest: Landerer és Heckenast, 1848).

⁸ *A magyarhoni protestáns egyház története*, szerk. ZSILINSZKY Mihály (Budapest: Atheneum Irodalmi és Nyomdai R-t., 1907), 535.

szekkel, hogy kik azok, akiket gyülekezetük területéről nem engedhetnek be a templomukba.⁹ Protestánsok minden akadály nélkül térhettek át katolikusnak, a katolikusokat azonban először hatheti oktatásban kellett részesíteni a plébánosnak, hogy igazán meggyőződjön arról, valóban ki akar-e térni az egyházából: a hatheti oktatás évekig elhúzódhatott, mert a törvény arról nem rendelkezett, hogy milyen időintervallumban kell megtörténnie. A protestánsok iskoláit nem látogathatták katolikusok, míg fordítva ennek semmi akadálya sem volt. Az egyházkerületek és az egyetemes konvent tiltakozó feliratai régre visszanyúló nemzeti és egyházi hagyományt követtek, eredményük azonban legfeljebb egy-egy kirívó eset orvoslásában volt.¹⁰ Gyülekezeti és egyházszerkezeti szinten is jelentősek voltak az anyagi különbségek. Az evangélikus egyház földbirtokkal nem, csak lelkesi és tanítói illetményföldekkel rendelkezett, a gyülekezetek a tizedre sem voltak jogosultak. A katolikus felsőklérus a felsőtáblán képviseltette magát, a protestáns egyházaknak nem volt politikai képviselője – bár a világi felügyelők (reformátusoknál gondnoki) tisztséget betöltők nagyrészt arisztokratáként részt vettek a felsőtábla munkájában. Az egyházkerületek érdekeik képviselésére a pozsonyi, budai és bécsi kormányzások mellett ágenseket – mai kifejezéssel élve hivatásos lobbistákat – fizettek, akik igyekeztek előre vinni a kerületek, gyülekezetek, akár egyesek ügyeit is. Ilyen ágens volt Kis János fia, Kis Lajos is.¹¹

Az egyház belső szervezeti rendjének kidolgozására 1791-ben, egy időben, az evangélikusok Pesten, a reformátusok Budán tartottak zsinatot. A zsinaton elfogadott törvények azonban a (főleg a református) egyházon belüli ellentétek, a klérus ellenérdekeltsége és az udvari kormányzások gyanakvása miatt nem kaptak uralkodói jóváhagyást, így nem léptek életbe.¹² A két protestáns egyház egészen 1828-ig próbálkozott azzal, hogy zsinati határozatait törvényerőre emeltesse. A zsinat végzései útmutatóul szolgáltak ugyan az egyházi közigazgatásban, de az egyházkormányzat legitimitása folyamatos belső feszültségek forrása volt. A dunántúli egyházkerületben 1838-ig a szokásjog és az egyházkerületi közgyűlések határozatai alapján működött az egyházigazgatás. Ekkor léptettek életbe egy átfogó egyházkormányzati belső szabályzatot – innentől kezdve Kis János működési lehetőségeit is ez határozta meg.¹³

⁹ „Kis János ismeretlen espereseknek, Sopron, 1822. február 18. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 155.

¹⁰ ZSILINSZKY, *A magyarhoni...*, 567–569.

¹¹ „Kis János Kis Lajosnak, Sopron, 1844. július 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32.

¹² SZEBERÉNYI Andor, *Az 1791-ik évi pesti ág. hitv. zsinat történelme* (Pest: Hornyánszky Victor, 1869).

¹³ BERZSENYI Zsigmond, „Dunántúli ügyek”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3 (1844. április 20.): 370.

Amikor a fiatal Székács József (1809–1876), a későbbi pesti magyar lelkész és bányakerületi püspök pártfogói azon vitatkoztak, hogy az ifjú a mezőberényi gimnázium után melyik líceumban folytassa tanulmányait, akkor hosszas vita után Pozsonnyal szemben Sopronra esett a választásuk. A személyes kapcsolatok mellett Sopron mellett az egyik legfontosabb érv az volt, hogy ez a „legmagyarabb” líceum az evangélikus egyházban.¹⁴ Bármennyire meglepő, ez valóban így volt, a soproni, túlnyomóan német gyülekezet líceuma magyarabb volt, mint Pozsony, Selmecbánya vagy Eperjes iskolái. Ez elsősorban annak volt köszönhető, hogy a dunántúli egyházkerület nemzetiségi viszonyai is merőben eltértek a másik három egyházkerülettől. Fényes Elek munkája szerint 1847-ben az evangélikusok 7/12-ed része (58%-a) szlovák, „a többi német s magyar és kevés vindus [ti. vend]”.¹⁵ A dunántúli egyházkerület 1834-es névtárának adatai szerint a tanulók nélkül 167 000 gyülekezeti tagot tartottak nyilván, akiknek 52,18%-a volt magyar, 40,96%-a német, 5,5%-a vend és 1,36%-a szlovák.¹⁶ Azaz, még ebben a „legmagyarabb” egyházkerületben is alig volt abszolút többsége a magyaroknak, viszont az evangélikusok többségét jelentő szlovákok alig észrevehető kisebbségét jelentették a dunántúli evangélikusságnak.

A nemzetiségi különbségek mellett társadalmi tekintetben is sajátos volt a dunántúli egyházkerület helyzete. A nyugati határszél német gyülekezetei vagy a tolnai és baranyai telepített német falvak hasonlítottak a többi kerület egyházközségeihez, a magyar gyülekezetek között azonban nagyon sok nemesi közösséget találunk. Rendi mentességük miatt ezek a kemensaljai, sokoróaljai falvak tudták leginkább megőrizni vallásgyakorlatukat a 18. század rekatolizációs törekvései idején. A dunántúli evangélikusok között birtokos nemeseket is szép számban találunk, azonban az arisztokrácia hiányzott a felekezeti társadalmi hierarchiából. Az egyházmegyék és az egyházkerület világi vezetői ezért a birtokos nemesek közül kerültek ki. Négy városi gyülekezet (Sopron, Győr, Kőszeg és Komárom) őrizte különállását és nem tartozott az egyházmegyék (esperességek) kötelékébe. Ez a többi kerületben is hasonlóan működött: a bányai egyházkerületekben a bányavárosoknál, a dunáninenni kerületben Pozsony esetében vagy a tiszai egyházkerületek cipszer városainál.

¹⁴ SZÉKÁCS, *Visszaemlékezései*, 37–38.

¹⁵ FÉNYES Elek, *Magyarország leírása. I. rész* (Pest: Beimel, 1847), 33.

¹⁶ *Az Ágostai Vallástételt Tartó Dunán Tuli Evangélikusok' tek. és tiszt. Egyházi Kerületének névtára 1834-re*, szerk. HOLÉCZY Mihály (Pest: Trattner–Károlyi, 1834). Az egyházkerület nem hivatalos névtára egyházmegyénként összesítette a nemzetiségi adatokat, számításunk alapját ez képezi. Három egyházmegye és egy gyülekezet adatai hiányoznak az összeállításból, ezeket az 1838-as névtárból pótoltuk: *Egyházi név-tár 1838dik esztendőre ki adatott a' dunántuli evangélikusok rendeléséből* (Kőszeg: Reikard Károly, 1838).

A dunántúli egyházkerület különleges nemzetiségi és egyházkormányzati karaktere miatt minden olyan „központosító” törekvésnek ellenállt, amely valamilyen módon az egyetemes egyház befolyását szerette volna növelni az egyházkerületek rovására.

Egy protestáns püspök – akit hivatalosan szuperintendensnek neveztek – nemcsak közjogilag és vagyonát tekintve, de egyházkormányzati lehetőségeire nézve sem volt összehasonlítható a katolikus püspökökkel. Tisztségét választással nyerte el, jogköre azonban meglehetősen korlátozott volt. A kerület kormányzását a világi felügyelővel osztotta meg – akinek társadalmi állása, tekintélye felülmúlta a püspökét. A püspök befolyása elsősorban személyes érdekérvényesítő képességétől függött. Fontosabb döntéseket a közgyűléssel együtt tudott meghozni. Az egyházkormányzat látványos, fontos, de kevésbé hatékony módja volt a püspöki egyházlátogatások (*canonica visitatio*) rendszere. Kis János hosszú hivatalviselése idején legfeljebb három alkalommal látogatott meg egy-egy gyülekezetet. A lelkészek ordinálása is püspöki jogkör volt. A vizsgákra eljutó lelkészjelöltek alig-alig buktak el a megmérettetésen, de arra jó alkalom nyílt, hogy a püspök személyesen is megismerhesse későbbi lelkész kollégáit. A püspök feladata volt a tanítás tisztasága feletti őrködés. Ezért volt püspöki irodalmi műfaj a káték és ágendák szerkesztése, írása, kiadása, ami Kis János esetében énekeskönyv-szerkesztéssel is kiegészült.

KIS JÁNOS PÜSPÖKKÉ VÁLASZTÁSA

Kis Jánost, aki ekkor még nem töltötte be 42. életévét, 1812. június 23-án választották meg a dunántúli egyházkerület püspökévé. Fiatalon esett rá a kerület nagy részének választása (132-ből 93 szavazatot kapott),¹⁷ de példa nélkülinek nem mondhatjuk, hogy valaki ennyi idősen nyerje el a dunántúli egyházkerület vezetését. Az egyházkerület újjáalakulása (1742) óta Kis János előtt a 39 évesen szuperintendenssé választott Perlaki Gábor volt a legfiatalabb, utódai közül pedig Kapi Béla még korábban, 37 évesen foglalhatta el hivatalát. Ezzel együtt azonban azt látjuk, hogy jellemzően inkább tíz évvel idősebbek, az ötvenes korosztály tagjai lettek püspökök a dunántúli kerületben. Kis János „ellenfelei” is idősebbek voltak;¹⁸ Fábri Pál győri lelkész 1752-ben született, Tatay Pál felpéci lelkész, a győri

¹⁷ Kis, *Emlékezései...*, 554.

¹⁸ A püspökjelöltek névsorát lásd „Egyházkerületi körlevél, 1812. április 2.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

egyházmege későbbi esperese 1758-ban, Németh István kispéci lelkész pedig 1757-ben.¹⁹ Kis Jánost ezen a választáson kifejezetten támogathatta fiatal kora: elődje, Nagy István 67 évesen lett püspök, akinek sikeres működését a kerület centrumától távol eső szolgálati helye (Sárszentlőrinc) mellett magas életkora is akadályozta. Kis János visszaemlékezéseiben meggyőző őszinteséggel írt a választásról: sejtette, hogy a püspökjelöltek között lesz, és azt sem titkolta, hogy ezt a választást megtiszteltetésnek, egyházi karrierje csúcspontjának tekintette:

A magyarországi evangélikus prédikátorokra nézve a superintendensi hivatal legfelsőbb egyházi tisztség; s ha meggondoljuk, hogy a becsületszeretés az emberi szív egyik legerősebb indulatja, s hogy a tisztségek akar fejedelmek, akar közönségek által adassanak, megkülönböztető becsületes jelei, nem csudálhatjuk, hogy mindenkor vannak olyanok, kik arra vágnak, ha szintén nagyon csekély anyagi haszonnal van is egybekötve.²⁰

Azt, hogy Kis Jánost jelölték, majd meg is választották az egyházkerület püspökének, véleményünk szerint fiatal kora mellett több tényező is elősegítette. Kis János „bizonyított” tanárként egy jelentős városi iskolában (Győrben), majd magyar lelkészként az egyik legfontosabb és legnagyobb gyülekezetben, Nemesdömölkön, megválasztása idején pedig német városi egyházközség prédikátora volt Sopronban. Személye ezért alkalmasnak látszott arra, hogy tapasztalatainál fogva a városi és falusi, magyar és német gyülekezetek közötti ellentéteket csillapítani tudja – főleg az előbbi volt a jellemző az egyházkerület mindennapi életében. Nem elhanyagolható szempont volt világi elismertsége, írói hírneve sem. A szuperintendens az egyházkerületet kifelé is képviselte, ezért kapcsolatai és elismertsége a választók szemében is valószínűsítették, hogy sikeresen tudja feladatát betölteni. Kis János dömölki szolgálatának idejéből idézett egy levelet, amelyet az egyházkerületi felügyelő, Matkovich Pál írt neki: „Én eddig is szívelhettem tisztelendő uramat; most pedig, minekutána a magyar nyelv kimíveltetése módjáról írt munkáját olvastam, szívembe egészen bevettem. A jó Isten éltesse tiszt. uramat sokáig nemcsak superintendetiánknak, hanem egész hazánknak is javára s dízére”.²¹ Az egyházkerület világi vezetője tehát figyelemmel és megbecsüléssel követte fiatal lelkésze irodalmi működését. A 19. századi protestáns püspökök

¹⁹ HRABOWSKY György, *A' dunántúli evangy. aug. conf. Superintendentia' predikátorai* (Veszprém: Özeveg Számmer Klára, 1803), 27, 28, 34.

²⁰ KIS, *Emlékezései...*, 551.

²¹ Uo., 250–251.

közt Kis Jánoson kívül is több elismert tudóst, irodalmárt találunk. (Ide tartoznak Székács József, Budai Ézsaiás, Szász Károly.)

Kis János egyházi karrierje első ránézésre meglepőnek tűnhet: közrendi (nem nemesi) származású *homo novus* volt, aki még a házassága révén sem igyekezett ároni (lelkészi) családba kerülni. A 19. századi evangélikus egyházban azonban egyáltalán nem volt példa nélküli Kis János karrierje, a társadalmi mobilitásnak nem volt feltétele a rendi és hivatásrendi beágyazódás. Igazán „népmesei” karriert a nála 10 évvel fiatalabb püspöktársa, Szeberényi János futott be, akinek szülei zsellérek voltak, és olyan faluban született, ahol még evangélikus elemi iskola sem volt. Őt selmecebányai lelkészként 1834-ben választották meg a legnagyobb evangélikus egyházkerület, a bányai élére.²²

Akik 1812-ben Kis Jánosra azért szavaztak, hogy egy hosszabb, bővebb kifizetésű püspöki korszak jöhessen az egyházkerület élén, azok jól számítottak: Kis János 34 éves hivatali idejét sem azelőtt, sem azóta nem múlta felül senki a Dunántúlon. A hosszú szolgálati idő azonban hagyományá vált Kis Jánostól kezdve: az 1848–49-es forradalommal megszakított Haubner-éra után 1866 és 1948 között mindössze három püspökre volt az egyházkerületnek. Kis János egy politika- és egyháztörténetileg is viszonylag békés korszakban lehetőséget kapott arra, hogy konszolidálja egyházkerülete működését.

HITETLEN PÜSPÖK? KIS JÁNOS TEOLÓGIAI ARCÉLE

Kis János visszaemlékezéseiben megkapó őszinteséggel írt hitbéli kétségeiről, melyek göttingeni és jénai tanulmányai alatt fogták el, elsősorban a francia forradalom híreinek hatására.

Minden gondolkodó s igazságkereső ember életében van oly időszak, melyben meggyőződéseit tisztába akarván hozni, kissebb vagy nagyobb mértékben kétségekkel küszködik. Ezen időszak nálam épen ekkor jelene meg, még pedig igen kemény ostromlással [...]. Számos uralkodó véleményeket s vallási szertartásokat a babonák közé számláltam, s képzelődésemben már bölcs valék.²³

²² KERTÉSZ Botond, *Békeidők küzdelmei: Szeberényi Gusztáv Adolf élete* (Békéscsaba: Szeberényi Gusztáv Adolf Evangélikus Gimnázium, 2014), 9–11.

²³ Kis, *Emlékezései...*, 150.

Amikor Kis hazatéréséről számolt be, ismét megemlékezett arról, hogy milyen kétségek gyötörték nemcsak az egyházi tanításokat, de a társadalmi rendet illetően is: „A szomorító s kivált a vallási üldözéseket s köznép nyomorgatását tárgyazó gondolatok s tépelődések nagyon erős gyökereket vertek bennem. Minden tornyas templom vallási fanatismust, minden kastély zsarnokságot juttata eszembe.”²⁴ Isten létezése iránti kétségei csak győri tanári munkássága során jutottak nyugvópontra:

[K]ülönösen az isten létéről tökélyes meggyőződés kívánása sok nyughatatlanságot okozott. Megnyugtatót keresvén viszont az elméleti bölcsekedéshez folyamodám. Abban akkor Kant ült a királyi széken, míg ezt rövid idő alatt egymás után többen el nem foglalták. Sokakkal együtt én is tehetségemhez képest igyekeztem annak okoskodásai által minden kétségeimből egészen kivergődni.²⁵

Mi is volt az az „elméleti bölcsekedés”, amely segítségével „az isten létéről tökélyes meggyőződéshez” akart eljutni Kis János? Ehhez a német felvilágosodás filozófiai irányait kell jobban megismernünk. A „felvilágosodás” fogalma az elmúlt 130 év magyar protestáns egyházi szóhasználatában differenciálatlanul összefonódott a racionalizmussal, deizmussal, ateizmussal, hitetlenséggel. A 18. század végén németországi egyetemeken tanult Kis János a német felvilágosodás filozófiájával közvetlenül ismerkedett meg, számára ez a szellemi mozgalom nem feltétlenül a kinyilatkoztatást elvető racionalizmust, még kevésbé a harcos egyházkritikát jelentette. A felvilágosodás filozófiájának egyik alapkérdése éppen a teodícea, azaz Isten létének, mindenhatóságának és jóságának igazolása volt. Ez részben apológiát – azaz hitvédelmet –, részben pedig metafizikai gondolkodást, „spekulációt” jelentett. A Christian Wolff és Gottfried Wilhelm Leibniz filozófiájában kicsúcsosodó metafizikai gondolkodás ugyan megpróbálta racionálisan bizonyítani Isten létezését, de a nyomdokaikon haladó Immanuel Kant kétségbe vonta érvelésüket: „A legfőbb lény fogalma számos vonatkozásban igen hasznos idea, de éppen azért, mert csupán idea, nem teszi lehetővé, hogy egyedül reá támaszkodva kibővítsük arra vonatkozó ismereteinket, hogy mi létezik. [...] ezért hiába hízelgett magának a hírneves Leibniz azzal, hogy a priori úton belátta egy ily magasztos, ideális lény lehetőségét, ez távolról sem sikerült neki.”²⁶ Franz Christian Boll (1776–1818) neubrandenburgi

²⁴ Uo., 154.

²⁵ Uo., 182.

²⁶ Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Teodícea és tények: A német felvilágosodás filozófiai profilja*, ford. BOROS Gábor és SIMON József, *A filozófia útjai 10* (Budapest: L'Harmattan Kiadó – Német-Magyar Filozófiai Társaság, 2011), 12–34.

(Mecklenburg) lelkész eredetileg 1809-ben megjelent műve a vallástalanság okairól,²⁷ melyet Kis János lefordított, ugyan nagy tisztelettel írt Kantról és hitét, valóságát sem kérdőjelezte meg, de rámutatott, hogy az sokak számára ürügyet jelentett a hittől és az egyháztól való elfordulásra.

Kant' követői vagy inkább majmai a' sok hiába való szőrszál hasogatások által napról napra jobban elsoványították a' vallást, úgy, hogy az utóbb tsak abstraktiókból álló tsontá és bőrré lett, a' szívnek tsak nem semmi foglalatosságot nem adott, 's következetesképen maga eránt buzgóságot gerjeszteni sem tudott [...]. Ez által a' vallás számtalanokra nézve olyan levegői épületté vált, mellyben senki nem lakhatott, s' az élet szélvészsei 's fergetegei ellen oltalmat nem találhatott.²⁸

Ez az Istent-kereső, az ész és a tapasztalat segítségével minden kétséget kizáróan bizonyítani igyekvő, azonban sok kételyt ébresztő filozófia Kis János számára is zsákutcát jelentett. A nyugalmat és bizonyosságot Kis János más úton találta meg. Visszaemlékezéseiben ezt olvashatjuk:

[E]gyszersmind életem főtörvényévé tevém egyfelül a boldogságot az istenség, a haza, a szülék és háznép s a barátok iránti kötelességeknek mennél hűségesebb teljesítésében keresni, másfelől ezen kötelességek teljesítésében Muzáron philosophiáját követni: [...]

Örömet a dolgok szebb felét vizsgálja;
Bölcs szívvel megnyugszik akarmi találja;
Nem fessegeti azt, a mit az istenek
Sötét éjszakába kegyesen rejtenek
Az alsó világon élő jámborokra.²⁹

²⁷ Franz Christian BOLL, *Von dem Verfall und der Wiederherstellung der Religiosität: Mit besonderer Hinsicht auf das protestantische Deutschland: Ein Versuch einer gründlichen und allseitigen Behandlung dieses wichtigen Gegenstandes: Erster Theil* (Neustrelitz: Ferdinand Albanus, 1809).

²⁸ KIS, *A vallástalanságról...*, 100–101.

²⁹ KIS, *Emlékezései...*, 183.

A német felvilágosodás nemcsak a metafizikai istenkeresés „elméleti bölcsekedését” nyújtotta, hanem a metafizikát elhagyva, a tapasztalat és a ráció útján járva az élet gyakorlati kérdéseinek megoldásához is adott útmutatót. A populárfilozófiával Kis János is találkozott, annak tanításai visszaköszönnek szövegeiben.³⁰ A német felvilágosodásról szóló kortárs szakmunka egy szemléletes, és a korszakban is ismert képpel foglalja össze ennek lényegét:

A spekulációnak azokba a magaslataiba, melyeket Leibniz és Kant elértek, egyáltalán nem emelkedhettek fel az olyan tanítások, amelyek közvetlenül a gyakorlatban kívántak hatni. A gyakorlati embereknek síkságra van szükségük. Nem hatolnak a magasba vagy a mélységbe, hogy gyakorlatuk feltételeit metafizikáikig levezessék vagy megalapozzák. A spekuláció olyan dimenzió, amely keresztbe fekszik a praxisra irányultságnak. Minél mélyebbre vagy magasabbra jutott a spekuláció, annál jobban eltávolodott a gyakorlati útmutatások arany középpútjától.³¹

A Kis János által „felfedezett” Berzsenyi Dániel által is ismert és követett populárfilozófia jellemzői közül hármat érdemes kiemelni: egyrészt nagy hangsúlyt helyez a tanításra, a képzésre, a gondolkodásra nevelésre.³² Ezek Kis János számára is fontos értékek voltak: talán elég csak arra utalnunk, hogy a lelkészeket publikációiban, és körleveleiben is rendszeresen „lelki tanítóknak” nevezi. Ez a szemlélet, a képzés, a tanítás fontossága a populárfilozófia mellett a lutheri tradícióból is levezethető, és egészen a 20. század közepéig élő maradt az evangélikus egyházban.³³ A populárfilozófia kritikussai e gondolkodásmód eklekticizmusát is kifogásolták. Az eklektika ebben az értelmezésben a tapasztalatok gazdagságának tudomásulvételét jelenti, ideértve a hagyományok, a „történeti tapasztalatok” megismerését is.³⁴ A Kis Jánostól sokszor idézett önvallomás – „s én a tudományok mezején csak sétálva virágokat szedegető lettem”³⁵ – nem feltétlenül

³⁰ Kis János és a populárfilozófia kapcsolatára már VADERNA Gábor is felhívta a figyelmet. VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedében* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 329.

³¹ SCHMIDT-BIGGEMANN, *Teodícea...*, 35.

³² FÓRIZS Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, Klasszikusok* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 55–58.

³³ Szeberényi Gusztáv bányakerületi püspök az 1881-ben elmondott püspöki székfoglalójában nevezte „tanító egyháznak” az evangélikus egyházat. KERTÉSZ, *Békeidők...*, 93. Ordass Lajos püspök 1948-ban az iskolák államosítása miatt fordult szembe az államhatalommal.

³⁴ SCHMIDT-BIGGEMANN, *Teodícea...*, 37–38.

³⁵ KIS, *Emlékezései...*, 502.

lekicsinylő önértékelés, hanem ennek az eklektikának a felvállalása. A németországi tanulmányaira visszaemlékező Kis János teológiai értelemben is utalt erre az eklekticizmusra, amikor kiemelte, hogy a bibliamagyarázat, antik irodalom, filozófia mellett az egyháztörténelmet tanulta.³⁶ A történelem számára a régi korok tapasztalatait jelentette. A populárfilozófia mindenekelőtt morálfilozófia volt. E filozófia számára a morál a minden emberben meglévő erény életre hívását, és a mindennapi életre való alkalmazását jelentette.³⁷ Nem „üres moralizálás”, mint ahogyan 20–21. századi egyházi kritikusai megfogalmazzák, hanem komoly fegyelmet és figyelmet igénylő életprogram.

Kis János visszaemlékezéseiben még egy helyen beszél hitéről, amikor leírja találkozását Matkovich Pál kerületi felügyelővel peregrinációs útja után. Matkovich ekkor, mint „nagy orthodox nagyon szigorúan megvizsgálja.” Az „ortodox” jelző ebben az összefüggésben annyit jelent, hogy a hitvallási iratokban megfogalmazott egyházi tanításhoz szigorúan ragaszkodott Matkovich. Kis ennél az epizódnál, mint harcos és szilárd „neológus” jelent meg, aki az „újabb teológusok újsági viselkedéseit” megvédte a tekintélyes világi vezető előtt.³⁸

Hogy kik voltak azok az „újabb teológusok”, akik neológus irányba befolyásolták Kis Jánost, arról a visszaemlékezésekből értesülhetünk.³⁹ Göttingeni és jénai professzorai közül kilencet emelt ki név szerint is, mint akik nagy hatással voltak rá – hatan közülük teológiát, illetve filozófiát tanítottak. Valamennyien „neológusok” voltak (bár ezt a fogalmat a teológiában nem használjuk), de kétféle teológiai irányhoz tartoztak. Kis göttingeni teológiaprofesszorai a szupranaturalizmus teológiai irányát képviselték. Ez a pietizmus talaján fogant, és a racionalizmus térhódításának, illetve Kant filozófiájának hatására létrejött teológiai irányzat teret engedett a racionalizmusnak, a keresztyén tanítás hangsúlyát a morális mondanivalóra helyezte, de ezzel együtt nem vonta kétségbe a Szentírás hitelességét, azaz a kinyilatkoztatás jelentőségét.⁴⁰ Morális irányultsága rokon a fent már bemutatott populárfilozófiával. Johann Gottfried Eichhorn (1752–1827) 1788-tól az újabb kori irodalom- és politikátörténet professzora volt Göttingenben. 1780 és 1783 között jelent meg bibliakritikai műve, a *Historisch-kritische Ein-*

³⁶ Uo., 146.

³⁷ FÓRIZS, *Álpeseken...*, 65–67.

³⁸ KIS, *Emlékezései...*, 158.

³⁹ Uo., 125–127, 140–142.

⁴⁰ FIZELY Ödön, „A német racionalizmus”, *Theologiai Szaklap* 16, 3. sz. (1918): 70–71.

*leitung in das Alte Testament [Történetkritikai bevezetés az Ószövetségbe].*⁴¹ Gottlieb Jakob Planck (1751–1833) Stuttgartban született és a korábbi pietizmus egyik fellegvárának számító Tübingenben tanult. 1784-től volt az egyháztörténet professzora Göttingenben. Hatkötetes protestáns dogmatikatörténete 1781 és 1800 között jelent meg *Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung des protestantischen Lehrbegriffs [A protestáns tanítás keletkezésének, változásának és alakulásának története]* címmel.⁴² Ludwig Timotheus Spittler (1752–1810) Planckhoz hasonlóan a tübingeni egyetem diákja volt, 1778 és 1797 között tanított Göttingenben egyháztörténetet.⁴³

Kis János jénai professzorai a racionális teológia reprezentánsai voltak. A teológiai racionalizmus nemcsak a történeti hitvallások, de a *Biblia* tekintélyét is megkérdőjelezte. Meggyőződése szerint az igaz vallásosság csak a józan ész határain belül lehetséges – amennyiben ennek a Szentírás ellentmond, úgy a vallás tekintetében is a rációé az elsőbbség.⁴⁴ Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761–1851) 1793-tól volt teológiaprofesszor a jénai egyetemen, az egyik leghatározottabb képviselője volt a racionális teológiának.⁴⁵ Johann Jakob Griesbach (1745–1812) 1775-től volt az újtestamentum professzora Jénában. 1774–75-ben adta ki az újtestamentum kritikai szövegkiadását és alapozta meg ezzel a történeti bibliakritikát.⁴⁶ Carl Leonhard Reinhold (1757–1823) 1787-től volt a filozófia professzora Jénában. Posztkantiánus filozófiája a racionalizmus irányába vitte tovább Kant gondolatait.⁴⁷

Kis János visszaemlékezéseiben valamennyi fent említett tanárára nagy megbecsüléssel emlékezett vissza – ennek alapján feltételezhetjük, hogy előadásai egész élete során meghatározták teológiai látásmódját. Gondolkodásmódja a szupranaturális teológiához állhatott közelebb az alapján, ahogy visszaemlékezéseiben németországi egyetemi tanulmányairól írt:

⁴¹ Friedrich Wilhelm BAUTZ, „Eichhorn, Johann Gottfried”, in *Biografisch-Bibliografisches Kirchenlexikon*, 2. unveränderte Auflage, Hrsg. von Friedrich Wilhelm BAUTZ (Hamn: Verlag Traugott Bautz, 1990), 1:1477–1478.

⁴² Jonas SCHMIDT, „Planck, Gottlieb Jacob”, in *Biografisch-Bibliografisches Kirchenlexikon*, Hrsg. von Friedrich Wilhelm BAUTZ, 1–42. Band (Herzberg: Verlag Traugott Bautz, 1990–2021), 7:705–710.

⁴³ Hermann EHMER, „Spittler, Ludwig Timotheus (von)”, in *uo.*, 10:1037–1039.

⁴⁴ FIZELY, „A német racionalizmus”, 71–73.

⁴⁵ Wolfgang SCHENK, „Paulus, Heinrich Eberhard Gottlob”, in *Biografisch-Bibliografisches Kirchenlexikon*, 7:96–102.

⁴⁶ Friedrich Wilhelm BAUTZ, „Griesbach, Johann Jakob”, in *uo.*, 2:350–351.

⁴⁷ Carl PRANTL, „Carl Leonhard Reinhold”, in *uo.*, 7:1555–1558.

Hogy az első tekintetben a szentírás magyarázatát s az egyházi történet-írást, a bölcselkedést s a régi görög és római literaturát tevém szorgalmam főtárgyává, azt most is jóvá hagyom. Mert a keresztyén hit s erkölcs tudomány legszerencsésebben a jól értett szentíráson alapul; az egyházi történetek mutatják meg mikor és mint támadtak a vallásbeli különböző hitágazatok; a bölcselkedésnek kell minden tudományos foglalkozásban még a keresztyén hitnek az okossággal összehasonlításában is oktatónak lenni.⁴⁸

Azaz a teológia és a hit alapja a *Biblia*, azonban a keresztyén hitet és az „okosságot” össze kell egyeztetni. Kis Jánosnak szupranaturalizmus felé való tájékozódását mutatja az az adat is, amelyet Székács József visszaemlékezéseiből ismerünk. Kis János az 1826 és 1829 között Sopronban tanuló Székácsot Franz Volkmar Reinhard (1753–1812) prédikációi alapján gyakoroltatta az igehirdetésben.⁴⁹ Reinhard a szupranaturalista teológia korai képviselője volt, prédikációi 1815 és 1821 között 42 kötetben jelentek meg.⁵⁰

Az, hogy Kis János végül három év tanári munka után a lelkészi pálya mellett döntött, nem missziói elhivatottságból fakadt, hanem a tudatos karrierépítéssel függött össze. Visszaemlékezéseiben teljes terjedelemben közölte egy ismeretlen barátjának írott levelét arról, hogy miért hagyta ott a tanári pályát. Bár szerette munkáját, és meg is becsülték, félt a „kiégéstől”, azaz, hogy idős korára a pedagógiai pálya már nem fog számára (és tanítványai számára) örömet, sikerélményt nyújtani. „Hogy az ily nyomasztó szerencsétlenségnek, melyben nem egy élemedett Mentort látunk sinlődni, elejét vehessem, másíthatlan feltételem a professorságot a vele rokon, de könnyebb predikátorsággal felcserélni, még pedig mihelyt lehet, mert még most könnyebben tehetek reá szert s könnyebben beletanulhatok.”⁵¹ A 19. századi evangélikus egyházban a lelkészi pályának jóval nagyobb volt az erkölcsi és anyagi megbecsülése, mint a tanárinak. Kis Jánost a pályamódosításban hitének megrendülése ekkor már nem gátolta. „Abból a tévelygésből ugyan, mely szerint a franczia és egyéb deisták velem a vallást csak köznépet fékező zabola gyanánt nézették, már ekkor a józanabb gondolkozás egészen kigyógyított”⁵² – írta visszaemlékezéseiben. A lelkészi hivataltól azért

⁴⁸ Kis, *Emlékezései...*, 146.

⁴⁹ Székács, *Visszaemlékezései*, 47.

⁵⁰ Susanne SIEBERT, „Reinhard, Franz Volkmar” in *Biografisch-Bibliografisches Kirchenlexikon*, 7:1534–1537.

⁵¹ Kis, *Emlékezései...*, 187–188.

⁵² Uo., 188.

húzódózott sokáig, mert félt, hogy „rossz társaságba” kerül. Visszaemlékezései szerint sokat kellett győzködnie arról magát, hogy a sok, hivatására méltatlan lelkes jelenléte a pályán – protestánsok és katolikusok egyaránt – még nem jelenti azt, hogy a papi hivatás megvetendő lenne.

Kis János a püspökségéről írt visszaemlékezéseiben egyáltalán nem írt teológiai, hitbeli meggyőződéséről. Hogy erről valami fogalmunk lehessen, megnéztük két olyan egyházirodalmi írását, amelyet megválasztása után három évvel adott ki. Mindkettő fordítás: az egyik Franz Christian Boll már idézett műve a vallástalanság okairól,⁵³ a másik a címe szerint Luther kiskátéjának magyarázatos kiadása, amelyet Herder készített.⁵⁴ Ez utóbbi munka több kiadást is megért, utoljára 1860-ban jelent meg – a Kis János-féle fordításnak is ismerjük több kiadását.

E tanulmány keretében nem volt alkalmunk arra, hogy a fordítást az eredetivel összevessük, pedig különösen Boll munkája kapcsán érdemes lenne. Boll ugyanis már egy új teológiai irányzat, a pietizmust újra felfedező ébredési teológia képviselője volt. Kis János által lefordított munkája – az eredeti alcímének megfelelően („Ein Versuch”) – problémafelvetés, arra nem válaszol, hogy hogyan is lehetne a vallásosságot megújítani. Boll legismertebb írása ennek a broszúrának a második, 1810-ben megjelent kötete, s éppen ez a munka adja meg a választ a kérdésre, azaz tesz a vallási buzgóság újraélesztésére is javaslatokat. Csak feltételezésünk lehet arról, hogy Kis miért nem fordította le ezt az írást is – talán teológiai iránya állt tőle túlságosan távol.

A Kis János által magánkiadásban megjelentetett és Matkovich Pálnak ajánlott munka fő mondanivalója szerint a vallásosság hanyatlása annak következménye, hogy elcsitulak a felekezeti küzdelmek, elmúltak a vallásháborúk, és a harcos apológia eltűnésével a vallás iránti érdeklődés is csökkent. Ezt nem tartja feltétlenül káros fejleménynek, hiszen az ilyen vallásosság messze volt a keresztyénség valódi lényegétől. Azt is pozitívan ítélte meg, hogy a vallásosság korábbi legfőbb mozgatórugója, az isteni haragtól és a papi rendtől való babonás félelem visszaszorult. Azt azonban már sajnálattal állapította meg, hogy helyette nem alakult ki egy valódi, pozitív, az egész életet átható vallásosság.

Boll a felvilágosodást is erős kritikával mutatta be.

⁵³ Kis, *A vallástalanságról...*

⁵⁴ Kis, *Luther' kis katekhizmusának...* A fordítás eredetije: LUTHERS *Katechismus: Mit einer katechetischen Erklärung zum Gebrauch der Schulen*, von Johann Gottfried HERDER, Generalsuperintendent des Herzogthums Weimar (Jena: Göpferdt, 1800).

[A]ki tudósabb volt, vagy tudósabbnak akart látszani, az leginkább az Angliában gyakoroltatott fegyvereket, a' filozófiából és históriából vett okoskodásokat fordította a' keresztyén vallás ellen. A' ki mély tudománnyal nem birt, 's még is a' szabad gondolkodás' ditsőségére vágyott 's megvilágosodottnak akart tartatni, az Voltaire és Diderot részére állott.⁵⁵

A francia felvilágosodás filozófiájáról egy kortárs magyar katolikus pap, Simon Máté pécsi papnöveldei tanár véleménye, ha lehet, még ennél is lesújtóbb volt:

Tudom tudom, meg-fordúlnak te közötted-is ájtatos Nép! némelly esze fordúlt meg-világosodottak, a' kikre a' Frantzia rüh, kosz, pokol-var, Volter, Baile, Ruszó, reájok ragadott; kik ez ellen a' Tudomány ellen Kígyót, Békát kiáltanak; kik ezt merő költeménynek, Mesének ugatják; kik erről leg-gyalázatosabban írni, szóllani nem áltolanak, de minden fontos ok nélkül, minden igaz fundamentom nélkül; merő kérdésekben, tsúfolódásokbann, ellen vetésekben áll minden beszédjek, minden írássok minden böltselkedések.⁵⁶

A két vélemény nemcsak a francia felvilágosodás elítélésében cseng össze, hanem abban is, hogy ezt a fajta egyházkritikát merőben tudománytalanak, ostobának tartják. A német filozófiáról jobb véleménye volt Bollnak, illetve Kis Jánosnak. Kant nézeteit nem kárhoztatta, de követői felé már kritikát is megfogalmazott. „De tsak hamar származtak az ő oskolájából olyan ostromlók, a' kik mindent le-akartak rontani, 's az okosságnak a' hit dolgában való jusait olly nagy tűzzel 's olly kevélyen kívánták vissza, 's olly erőszakosan és vigyázatlanúl zúztak össze minden elébberit, hogy lehetetlen volt miattok sokaknak meg nem botránkozni, 's hitekben meg nem zavarodni.”⁵⁷

Boll munkájával ellentétben a Herder-féle káté a teológiai racionalizmus szellemében fogant. Luther először 1529-ben megjelent kiskatéja a reformátor egyik legnépszerűbb munkája, az evangélikus vallásoktatás alapműve, tágabb értelemben a hitvallási iratokhoz – az evangélikus egyház tanításait összefoglaló teológiai munkák – tartozik. Herder és nyomában Kis János munkája azonban gyakorlatilag csak címében és felépítésében követi Luther klasszikusát. A hasonlóság kimerül

⁵⁵ Kis, *A vallástalanságról...*, 88.

⁵⁶ Idézi: VADERNA Gábor, „A katolikus egyházi értelmiség dilemmái a modernitás indulásakor: Az egyházalapító eposzok példája”, in *Katolikus egyházi társadalom a 19. században*, szerk. CSIBI Norbert, FORGÓ András és GÖZSY Zoltán, Pécsi Egyháztörténeti Műhely 13, 433–463 (Pécs: META Egyesület, 2021), 435–436.

⁵⁷ Kis, *A vallástalanságról...*, 99.

abban, hogy a kiskáté felépítésének megfelelően a tíz parancsolat, az apostoli hitvallás, a Miatyánk, a keresztség, a gyónás és az úrvacsora magyarázatát adja. Míg Luther munkája valóban „kicsi”, azaz egy egyszerű, rövid válaszokat tartalmazó, kívülről megtanulható füzet, addig Herder munkája jóval hosszabb, egy-egy szakaszt több kérdésben fejt ki. Kis János az egyes fejezetek végén – hasonlóan a konfirmációs kátékhoz – énekekre is javaslatokat tett a győri énekeskönyv szerint.

A könyv előszavában használati utasítást kapunk Kis Jánostól. Tanítóknak, lelkeseknek és szülőknak egyaránt ajánlotta a munkát, amit azonban bemagoltatás helyett inkább többször felolvasva és elmagyarázva kell a gyerekekkel megértetni. „De Luther’ Katechismusát érteni kell; ezért jelenik meg ezen magyarázat.”⁵⁸ A cím és az előszó ígéretével szemben azonban nem egy magyarázatot, hanem egy teljesen új kátét adott ki Herder. Luther kátéját mindössze négy helyen idézi a munka.

Luther kiskátéja nem véltlenül lett hitvallási irat. A lutheri teológia rövid összefoglalója, amelynek központjában a kegyelem, a megváltás, Isten ígéjének mindenképp felett való tekintélye áll. Herder kátéjában feltűnő, hogy bár bőséggel vannak benne bibliai hivatkozások is, a legtöbbit a protestáns kánon szerint apokrifnak tekintett könyveket (Tóbiás, Sirák) idézi. Ezek éppen azért kerültek ki a kánonból, mert Luther megítélése szerint a kegyelem helyett a jócselekedetekre, azaz a moralitásra helyezik a hangsúlyt. A Herder-féle káté elsősorban morális útmutatásokat ad, a mindennapi jó keresztyén életre helyezi a hangsúlyt, és ehhez az említett apokrif iratok ígéi adnak világos útmutatást.

A káté alapos elemzésére itt nincsen terünk (és mint legnagyobb részt teológiai probléma, ezért hivatottnak sem tekintjük rá magunkat), ezért csak egy részt emelünk ki, amely egyértelműen tükrözi Luther és Herder művének alapvető különbségét. Luther a hiszekegy második hitágazatát (Hiszek a Jézus Krisztusban...) a kiskátéban a következőképpen magyarázta:

Hiszem, hogy Jézus Krisztus – az Atyától öröktől fogva született valóságos Isten és a Szűz Máriától született valóságos ember – az én URAM, aki engem elveszett és megítélt embert megváltott: minden büntől, a haláltól és az ördög hatalmából megszabadított és magáévá tett, nem arannyal, sem ezüsttel, hanem szent és drága vérével, ártatlan szenvedésével és halálával, hogy egészen az Övé legyek, az Ő országában Ő alatta éljek és Őt szolgáljam örök igazságban, ártatlanságban és boldogságban, mert Ő feltámadt a halálból, él és uralkodik örökké. Ez így igaz!⁵⁹

⁵⁸ Kis, *Luther’ kis katechismusának...*, 3.

⁵⁹ Dr. LUTHER Márton, *Kis Kátéja* (Budapest: Luther Kiadó, 2010), 27.

Az említett négy hely közül ez az egyik, ahol Herder idézi Luthert, de csak részben: „Hiszem, hogy a’ Jézus Krisztus én Uram légyen ’s a’ t. hogy egészen ő tulajdona legyek, és az ő országában ő általa éljek és ő néki szolgáljak örökkén való igazságban, ártatlanságban és boldogságban.”⁶⁰ A második hitágazatot Herder kátéja három fejezetben, 95 kérdésben, 17 oldalban dolgozta fel.⁶¹ Luther mondanivalóját a második, a megváltásról szóló fejezet tartalmazza. E rész előtt helyet kap Jézus életének és működésének ismertetése, ezen belül pedig a példázatok összefoglalása, értelmezése is. A példázatokot mint erkölcsi tanításokat írja le a káté: „Mitsoda tzelja volt Jézusnak mindenkor az ilyen példabeszédeknel? Mindenkor valamely kötelességet vagy hasznos igazságot akart előadni.”⁶² A példázatok értelmezése nem követte sem a lutheri, sem az egyházi, de még a bibliai hagyományt sem. A magvető példázatáról a következő kérdés-feleletet olvassuk: „Mitsoda példabeszédet mondott Jézus arról: hogy ámbár jó igyekezetünkben nem boldogulunk is mindenkor egészen, még is van annak mindenkor valami jó foganatja? A’ négyféle földről szólló példabeszédet. Mát. 13 1–9.”⁶³ A magvető példázata azon ritka példabeszédek közé tartozik, amelynek az evangéliumban olvashatjuk az „első kézből származó” jézusi magyarázatát (Mt 13,18–23). A példázat eszerint Isten igéjének hatásáról/hatástalanságáról szól. Herder teljesen új értelmet ad a történetnek, amikor az ember munkájának eredményességéről/eredménytelenségéről szóló biztatásként értelmezi azt. Az egyik lutheri alaptanítást (*sola scriptura* – egyedül a Szentírás által) megerősítő bibliai textus így válik utilitarista példabeszéddé Herder kátéjában.

KÍSÉRLETEK A PÜSPÖKI JOGKÖR TÁGÍTÁSÁRA

Kis János úgy vélte, hogy az egyház, a vallásosság válságban van. Nem véltelenül adta ki azt a kötetet három évvel megválasztása után a vallásosság hanyatlásáról, amelyet fent már idéztünk. Franz Christian Boll művének egyik lehangsúlyosabb gondolata, hogy a vallási buzgóság fellendítéséért legtöbbit a lelkészek tehetnek, akiknek helyre kell állítaniuk az egyháznak a reformáció óta hanyatló, és a felvilágosodás által még inkább megtépázott tekintélyét, hitelességét.

⁶⁰ Kis, *Luther’ kis katekhizmusának...*, 75.

⁶¹ Uo., 63–82.

⁶² Uo., 67.

⁶³ Uo., 67.

A' fő és közép renden levők' erköltsei, kivált a' Frantzia nemzet' kimíveltetése által, annyira megtsinosodtak minden Országokban, hogy egy bizonyos külső pallérozottság elmúlhatatlan tulajdonsággá lett mindeneknél, a' kik a' társalkodásban valamely tekintetet kívántak nyerni. Hol venné pedig az Egyházi személyeknek legnagyobb része ezen pallérozottságot? A' Nagyok' és Gazdagok' gyermekei nem igen adják magokat kivált a' Protestánsoknál az Egyházi hivatalra, mellyben a' tsekély jövedelem mellett sok, egyebeknek nem tilalmas, örömeket is fel kell áldozni.⁶⁴

Nemcsak a „külső pallérozottság”, de az alapvető műveltség, a tudomány világában való tájékozottság is hiányzik a lelkészek nagy részéből. „Hogy mind ezek a' környülállások a' vallástanítóknak' [ti. lelkészeknek] 's az által a' vallásnak tekintetét is kivált a' főbb rendűek előtt igen kissebbitik, az minden bizonyítás nélkül is szembe tűnő.”⁶⁵

Kis János első dolga volt püspökként tenni valamit azért, hogy a lelkészi hivatal tekintélyét erősítse. Visszaemlékezéseiben is írt arról, hogy ennek lehetőségét a püspök lelkészjelölési jogának gyakorlásában látta. „Én eleintén ezen úgy nevezett kandidálási jogot nagyon hasznosnak tartottam, úgy vélekedvén, hogy ez jó mód lesz a gyülekezetek szabad választását illő határok között tartani, s az érdemesebb egyéneket előmozdítás által jutalmazni.”⁶⁶ 1812-ben írott körlevelében felhozott indokok a püspöki lelkészjelölési jogának megokolására nagyon hasonlítanak arra, amit a választalanságról írt könyvben olvashattak később az egyházkerület lelkészei is.

Közönséges panasz az, hogy az egyházi személyek tekintete igen alá szállott, és naponként alább száll. Mélyen meg lévén a felől győzetteve, hogy ez mind egyéb okokra nézve, mind különösen azért is káros, minthogy az emberek legnagyobb része előtt a Vallás eránt való tisztelet nagy részt attol a tekintettől függ mellyben annak szolgálai vagynak: egész erőmből azon vagyok, hogy az említett fogatkozást, amennyire lehet, orvosolhassam.⁶⁷

Az egyház szolgálainak lelkiismeretessége, szorgalma, műveltsége, viselkedése azért is fontos, mert sem világi hatalmuk, sem pedig anyagi lehetőségük nincsen arra, hogy a rájuk bízottakat irányítsák. A jelölési jogot Kis János kizárólagosan és széleskörűen értelmezte püspökké választása után:

⁶⁴ Kis, *A választalanságról...*, 59.

⁶⁵ Uo., 61.

⁶⁶ Kis, *Emlékezései...*, 609–610.

⁶⁷ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület lelkészeinek és tanítóinak, Sopron, 1812. szeptember 7.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

A Prédikátorságra való Candidálás egyedül és mindenkor a Superintendens jussa és terhe legyen [...]. Mesterek Candidállása a Seniorokat illeti, úgy mindazáltal, hogy azok a Superintendens által netalán előre proiectált Subiectumokra [ajánlott személyekre] különös figyelemmel lenni tartozzanak [...]. Egyedül ezáltal lehet a hívóknak szabad kényeket, melly az illendő határoknak által hágására olly igen hajlandó, valamennyire zabolában tartani.⁶⁸

A gyülekezetekhez írt levél egyenes őszinteséggel szól arról, amit később a visszaemlékezésekben is olvashatunk, hogy a jelölés jogának fenntartásával Kis János lelkészek előmenetelét szerette volna minél hatásosabban befolyásolni: „egyedül ezen az úton lehet az Érdemesebbeket illendőképben előlmozdítottatni, 's az által mind nékik, mind Egyebeknek a Hivatalbéli Hűségre, Szorgalmatosságra s buzgóságra hathatós ösztönt adni.”⁶⁹

Kis Jánosnak már 1812-ben meg kellett küzdenie a kandidálás jogának érvényesítéséért. Visszaemlékezésében is kiemelten tárgyalta a kőszegi gyülekezet lelkészválasztását 1812-ben. Egy bizonyos Adam Wirsing nevű németországi lelkészt hívtak meg a gyülekezetbe második lelkésznek az esperesség és az egyházkerület jóváhagyása nélkül. Adam Wirsingről később kiderült, hogy komoly „előélete” volt; ausztriai gyülekezetekből már korábban elbocsátották botrányos élete miatt. A kőszegi gyülekezet hamar meghasonlott, egy része a lelkész menesztését, másik része – köztük a gyülekezet felügyelője – a maradását akarta. A püspök egészen a helytartótanácsig vitte az ügyet, és végül elérte Wirsing menesztését – ez ügyben még az egyházkerületi felügyelővel való konfliktust is vállalta.⁷⁰ A neki írott levélben számolt be arról, hogy a kőszegiekkel szembeni fellépésének elvi okai is vannak: „De azon könyörögnöm kell Nagyságodnak, ne méltóztassék tőlem kivánni, hogy a dolog folytatásán felhagyjak, amit elébbeni s kivált utolsó levelemből is láthatta Nagyságod, nem tehetek, ha tsak meggyőződésemen erőszakot tenni, a közönséges megbotrányozással nem gondolni, s a Superintendensi hivatal tekintetén érzékeny sérelmet ejteni nem akarok.”⁷¹ Az új és fiatal püspöknek tehát meg kellett alapoznia tekintélyét, hogy a lelkészjelölési jogot érvényesíthesse.

Bármennyire is szerette volna Kis János a kandidálás gyakorlatát a gyülekezetek lelkészválasztási joga fölé, vagy legalább azzal egyenrangúvá tenni, ez végül

⁶⁸ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület lelkészeinek és tanítóinak, Sopron, 1812. szeptember 7.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Kis, *Emlékezései...*, 646–653.

⁷¹ „Kis János Matkovich Pálnak, Sopron, 1812. szeptember 12. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 106–107.

nem sikerült. Visszaemlékezésében így írt erről: „De rövid idő múlva nagyon bajos feladatnak találtam az említett jognak a gyülekezetek választási szabadságával megegyezőleg s lelkiesméretesen gyakorlását.”⁷² A fordulópontot az a tolna–baranya–somogyi esperességből érkezett panasz jelentette, amelyről Kis János visszaemlékezéseiben is beszámolt az érintett egyházmegye megnevezése nélkül. Tíz évvel beiktatása után, 1822-ben néhány tekintélyes Tolna megyei lelkész kérte számon Kis Jánostól, hogy miért nem él határozottabban kandidálási jogával, és miért nem segíti korábban tett ígérete szerint a lelkészek előmenetelét jelöléseivel. Miért hagyja befolyásolni magát az „együgyű nép”, vagy az „Urak” által. Elsősorban azt sérelmezték, hogy rendszeresen jelöl egyházmegyén kívüli lelkészeket is a megüresedett parókiákra. Hogy mi minden változott tíz év alatt, az már Kis János válaszában első mondatából kiderült: „Az Ecclesiák választásbéli szabadsága, a’ Protestansok’ közönségesen vett Principiumai szerént szent jus, és csak annyiban lehet abban másnak befolyása, a’ mennyiben arra az Ecclesiák az ő Representánsaik által nékik engedelemet adnak.”⁷³ A vonatkozó törvényeket idézve Kis János odáig ment, hogy a gyülekezet kívánságát kell elsősorban figyelembe vennie a jelölések során, azt nem tagadhatja meg, ha törvényes akadálya nincsen a lelkészválasztásnak. Az 1812-ben még tágan, szinte korlátlanul értett kandidálási jog így vált tíz év alatt egy nagyon szűken értelmezett lehetőséggé.

Kis János visszaemlékezéseiben szentelt egy fejezetet az egyházkerület világi vezetőivel, felügyelőivel való viszonyának is. Bár mondanivalóját azzal kezdi, hogy „az úgynevezett világi és papi rend közötti ellenzékesség valamint a protestánsoknál hazánkban mindenütt úgy nálunk is divatozik, noha meggyőződés szerint kevesebbé mint sok más helyeken”⁷⁴ – vallomásából alapvetően harmonikus együttműködés képe bontakozik ki.

A visszaemlékezések szerint csak első vezetőtársával, Matkovich Pállal voltak jelentéktelen súrlódásai. Életrajza korábbi részeiben is többször kitért Matkovichsal való viszonyára, amiből tudjuk, hogy az nem volt mindig harmonikus.⁷⁵ Valóban nem lehetett könnyű helyzetben Kis János, mivel az 1781-től hivatalban lévő Matkovich hozzászólt ahhoz, hogy egyszemélyben irányítsa az egyházkerületet. 1796-tól kezdve egyértelműen az ő kezében volt az vezetés, az idős és a kerület

⁷² Kis, *Emlékezései...*, 610.

⁷³ „Kis János a Tolna–Baranya–Somogyi Egyházmegye néhány lelkészének, Sopron, 1822. július 28. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 176–179.

⁷⁴ Kis, *Emlékezései...*, 604.

⁷⁵ Uo., 158–159, 190–191, 222–223, 275–276.

központjától távol élő Nagy István gyakorlatban alig-alig tudott részt venni az ügyek intézésében. Matkovichcsal 12 évig kellett együttműködni Kis Jánosnak.

Matkovich elhunytá után, 1824-ben Káldy Jánost választották felügyelőnek, aki korai halála miatt csak két évig tölthette be tisztségét. 1825. június 8-án báró Podmaniczky Károlyt választották meg az egyházkerület felügyelőjének. Podmaniczky neve kilóg a dunántúli egyházkerületi felügyelők sorából – az ekkor már aszódi birtokán és pesti palotájában élő bárónak semmilyen kötődése nem volt az egyházkerülethez, ahol előtte és utána is valamely helyi birtokos nemesi család tagja töltötte be a felügyelői tisztséget. Valójában választást sem tartottak – azon a közgyűlésen, melyen a jelöltek nevét kellett volna nyilvánossá tenni, szavazás és jelölés nélkül, közfelkiáltással választották felügyelővé Podmaniczky Károlyt. A „cui prodest?” elve alapján azt feltételezzük, hogy Podmaniczky Kis János jelöltje lehetett. A helyi viszonyokat nem ismerő, a kerulettől távol élő, korábban magasabb egyházi tisztséget soha be nem töltő, azonban a társadalmi és tudományos életben ismert és aktív báróról⁷⁶ méltán feltételezhette Kis János, hogy a kerület ügyeinek intézésébe kevésbé fog belefolyani. Hogy miért éppen rá esett a választása, nem tudjuk. Eddig nem találtunk közvetlen kapcsolatot Kis János és Podmaniczky Károly között annak felügyelővé választása előtt. Kis János levélben értesítette Podmaniczkyt a megválasztásáról, amelyben így írt a remélt közös munkáról:

Azt az egyet még nem mulaszthatom el itten megjegyezni, hogy én, ki eddig is mind a' két boldogult Fő Inspectorainkkal egyetértésben és igaz tiszteletbéli össze-kapcsolatásban éltem, Nagyságod liberalis és tökéletesen Nemes gondolkodása, minden oldalú kimiveltetése, tiszta és megvilágosodott vallásossága, nagy tudománya, sok tapasztalása 's mindeneket megnyerő humanitása 's lebetsátkozó emberszeretet mellett, Gyülekezeteinket Nagyságoddal együtt kormányozni 's minden alkalmatossággal tselekedettel megbizonyítani igyekezem.⁷⁷

Visszaemlékezéseiben Kis János nagy szeretettel emlékezett meg Podmaniczky-ról: „Vele hivatalbeli összeköttetésem annál szebb örömöket ígért, minthogy tudományszeretése bennem is rokonszenvet talált. S ezen örömöket nem is zavarta meg semmi egyenetlenség”.⁷⁸

⁷⁶ GURKA Dezső, „Egy magyar bányatanácsos vándorévei: Báró Podmaniczky Károly jénai és freibergeri tanulmányútjának kora romantikus konnotációi”, *Magyar Tudomány* 169, 3. sz. (2008): 334–342.

⁷⁷ „Kis János Podmaniczky Károlynak, Sopron, 1825. június 14. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 230–231.

⁷⁸ Kis, *Emlékezései...*, 608.

Podmaniczky Károly halála után Matkovich Pál fia, Matkovich István lett az egyházkerületi felügyelő, akinek szolgálata túlélte Kis Jánost. Mint élő és aktív munkatársáról, nagyon pozitívan írt róla a visszaemlékezéseiben: „kivel már fiatalkori barátság kapcsolt össze, s ki iránt esmeretes jeles érdemei mellett nem lehet más óhajtásom, mint az, hogy soká forgathassa egyházunk kormányát, s hogy valamíg élek, velem nemcsak oly szép egyetértésben maradjon, mint eddig volt, hanem irántam mindig oly jó indulattal is viseltessék, mint eddig viseltett.”⁷⁹ Feltételezhetjük, hogy Kis János e megjegyzése inkább volt diplomatikus, mint őszinte. Matkovich 1835-ös megválasztását ugyanis Kis János igyekezett megakadályozni. Az általa több alkalommal elítélt korteskedés eszközához nyúlt és elküldte Tatay Imre, a Tolna-Baranya-Somogyi egyházmegye esperese hozzáírott levelének egy részletét az esperesekhez: „Hanem én úgy gondolkoztam hogy Méltóságos Matkovich István, ki a múlt választásban elkerültetett s az olta Septemviri főbb méltóságra is emeltetett, ez alább való hivatalt el sem vállalja, már most egyedül méltóságos Gosztonyi Miklós Úrhoz, a Királyi Tábla Referens Assessorához ragaszkodjunk most, s utóbb a valóságos választásban minden Ekleziásiak egyenesen arra voksoljanak.”⁸⁰ Kis János korteskedése nem járt sikerrel, Gosztonyit a gyülekezetek még csak nem is jelölték, ő maga kandidálta püspöki jogánál fogva, de a választást Matkovich nyerte, aki a hivatalt el is vállalta és 1848-ig betöltötte.

Mint láttuk, a lelkészjelölési jog aktív gyakorlása nehézségekbe ütközött, ez az eszköz nem vált alkalmassá arra, hogy a lelkészek előmenetelét Kis János közvetlenül tudja befolyásolni. Más módon azonban igyekezett támogatást adni a dunántúli papoknak. Már 1812-es körlevelében hangsúlyozta, hogy nem ad új lelkészválasztásra engedélyt, amíg a gyülekezetek nem rendezik a lelkészözvegyek felé fennálló esetleges tartozásaikat.⁸¹ Ugyanekkor felhívta az esperesek figyelmét, hogy a lelkészeknek ki nem fizetett gyülekezeti hátralékokat évente tartsák nyilván, és hajtsák be. Az előbbi utasítás betartatására volt ráhatása, és sok konkrét esetben valóban ki tudta kényszeríteni lelkészválasztás alkalmával a restanciák kifizetését,⁸² az évenkénti elszámoltatás azonban nem valósult meg.

⁷⁹ Uo., 609.

⁸⁰ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület espereseinek, Sopron, 1835”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

⁸¹ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület lelkészeinek és tanítóinak, Sopron, 1812. szeptember 7.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

⁸² „Kis János Tatay Pál esperesnek, Sopron, 1823. február 6. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 189–190. o.

Nagyon nehézé vált a kerület lelkészeinek helyzete, amikor a hívány szerint megállapított fizetésük elveszítette az értékét. A devalváció és infláció hatásának ellensúlyozására két ízben is írt körlevelet Kis János a gyülekezeteknek. 1813-ban jogosan hivatkozhatott arra, hogy a lelkészek fizetését vagy ezüstben, vagy az újonnan kibocsátott papírpénzben fizessék ki.⁸³ 1825-ben a papírpénz folyamatos leértékelése, valamint a természetben kapott járandóságok értékvesztése miatt⁸⁴ a lelkészek jövedelme ismét komolyan csökkent. Az e tárgyban írott körlevelét visszaemlékezéseiben is közölte. Kis János ezúttal csak kérhetett: „főpásztori hivatalom szerént unszolom a szent Gyülekezeteket, hogy Lelkitanfítóikkal és Oskola Mestereikkel az esztendei fizetésekre nézve a mostani időkhöz alkalmaztatott egyezésre lépni s a kész pénzbeli jövedelmet állandó pengő pénzben meghatározni tartsák elmulthatatlan keresztényi kötelességeknek”.⁸⁵ A püspök tisztában volt azzal, hogy közbenjárásának eredménye meglehetősen kétséges, ahogyan ezt a lelkészekhez szóló kísérlőlevelében megfogalmazta: „meg vagyok győződve, hogy annak a gyülekezetek által eszközöndő orvosoltatására semmi egyéb módunk nincsen az intésen és serkentésen kívül, melly pedig az eféle esetekben többnyire fogamatlan szokott lenni.”⁸⁶ Ez utóbbi körlevelét nem közölte a visszaemlékezésekben.

Nagyobb sikerrel járt Kis János, amikor a lelkészek jogi helyzetét vette védelmébe. Példa nélküli álló precedenst teremtett, amikor 1828-ban a győri gyülekezet saját hatáskörében, azonnali hatállyal elmozdította lelkészét, Sikos Istvánt. Fontos jogelvet érintett a kérdés a szuperintendens véleménye szerint:

Hosszas gondolkodásom után is csak abban a meggyőződésben vagyok, hogy egyfelől akármely gyülekezetnek is azon cselekedete, melly szerént predikátort, ki fontos közhivatalt viselő személy maga hatalmából kiteszi, és így a maga ügyében maga akar bíró lenni, törvénytelen és rossz példát adó lépés, másfelől pedig egy eképpen hivatalától felfüggesztett prédikátor ügyének extra dominium való megvizsgálása és megítélése a Superintendentia jussaival és rendeléseivel ellenkezik, sőt nekem polgári igazgatásunk lelkével is ellenkezni látszik.⁸⁷

⁸³ Kis, *Emlékezései...*, 113–114.

⁸⁴ *Magyarország történeti kronológiája: III. kötet*, főszerk. BENDA Kálmán (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 637.

⁸⁵ Kis, *Emlékezései...*, 633–634.

⁸⁶ „Kis János körlevele a dunántúli egyházkerület espereseinek, Sopron, 1825. március 21.”, EOL, Dunántúl, 24. doboz.

⁸⁷ „Kis János Podmaniczky Károlynak, Sopron, 1828. július 20. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 259–260.

A döntéséhez ragaszkodó gyülekezetet az egyházkerületi felügyelő is támogatta, Kis János ezért a helytartótanácshoz fordult, ami végül neki adott igazat. A valóban botrányosan viselkedő Sikos István végül formailag maga mondott le hivataláról, így a helytartótanács által előírt egyházi bírósági eljárást nem folytatták le.⁸⁸

Bármennyire is szeretett volna nagyobb mozgásteret magának, végül Kis János is elsősorban csak a konfliktusok kezelésével tudott közvetlenül részt venni a lelkészek, esperesek sorsának és ezen keresztül a gyülekezetek életének alakításában – azaz mai kifejezéssel élve válságmenedzselés volt az egyik legfontosabb püspöki feladata. Ilyen konfliktusokról több-kevesebb részletességgel emlékezéseiben is beszámolt, mint „vesződségekről”.⁸⁹

A lelkészek elleni panaszokat Kis János minden esetben igyekezett békítéssel feloldani – a botrány ugyanis minden alkalommal károkat okozott az egyház számára is. A konfliktus kezelésének következő szintje az egyházmegyei, majd egyházkerületi vizsgálat volt. Az egyházi hatóságoknak nem volt eszközük ítéleteik végrehajtására – ha a felek nem hajtották végre az ítéletet, akkor világi hatósághoz kellett segítségért fordulni. Ha olyan helyen feküdt a gyülekezet, akkor ez a hatóság lehetett az uradalom birtokosa, vagy annak tisztségviselője. 1823-ban a szendi gyülekezetnek a kirótt fizetést megtagadó tagjainak megintására kérte fel az illetékes esperest azzal a meghagyással, hogy ha kötelességüket nem teljesítik, akkor az ispánt fogják megkérni az adósság behajtására „feltéven, hogy nem a’ szegénység miatt, hanem megátalkodottságból nem fizetnek.”⁹⁰ Ez azonban kétélű fegyver volt, előfordult, hogy az uradalmi tisztségviselők fellépése csak olajat öntött a tűzre. Kis János szívesebben fordult a vármegyéhez, amely általában a szolgabírók bevonásával hajtotta végre az egyházi ítéleteket.⁹¹ Legvégső esetben, vagy a városokban a helytartótanács által kirendelt személyek intézkedtek, ahogyan azt a fent már tárgyalt győri lelkész-elbocsátási ügyben láthattuk.⁹²

Egy-egy elmérgesedő konfliktus után a lelkész helyzete annyira ellehetetlenedett, hogy akkor sem maradhatott meg a gyülekezetében, ha a vizsgálat felmentette az ellene felhozott vádak alól. Ilyenkor Kis János parókiacserével igyekezett

⁸⁸ Kis, *Emlékezései...*, 654.

⁸⁹ Uo., 646–688.

⁹⁰ „Kis János Turcsányi Györgynek, Sopron, 1823. október 7. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 215–216.

⁹¹ „Kis János Szedenics Györgynek, Sopron, 1843. december 7. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 288.

⁹² Kis, *Emlékezései...*, 653–654.

orvosolni a helyzetet. Olyan gyülekezetet keresett, ahonnan a lelkész szeretett volna eljönni, és így végrehajtani a cserét. A lelkészcserek megvalósítása a gyülekezetek jogainak sérelme nélkül nem volt egyszerű feladat. 1817–18-ban az ajkai gyülekezet lelkészének, Berke Mihálynak – aki ráadásul az egyházmegye esepese volt – az áthelyezése okozott szinte megoldhatatlan feladatot. 1817. április 24-én a gyülekezetet kellett türelemre intenie Kis Jánosnak:

Az ajkai Ev: Gyülekezet ezennel általam ujjonnan intetik, hogy mostani Lelki Tanítója Tiszt: Tudós Berke Mihály Senior Úr ellen legkisebb erőszakoskodást is tenni ne merészeljen, hanem várja el csendesen 's békével, míg törvényes és rendes úton véghez mehet a' más ekklesiába való tisztességes áthelyeztetés és változás, melyet az említett Tiszteletes Úr maga is szívesen óhajt.⁹³

Az áthelyezésre, lelkészcsere révén egy évvel később nyílt lehetőség. 1818. március 19-én kelt levelében Kis János Hatos István egyházaskozári és Berke Mihály ajkai lelkész cseréjét rendelte el.⁹⁴ A megoldást Berke Mihály nem fogadta el, mert közelebbi gyülekezetben szeretne volna folytatni lelkészi szolgálatát.⁹⁵ Kis János hiába fordult segítségért az egyházkerületi felügyelőhöz, hogy próbáljon nyomást gyakorolni az érintett lelkészekre a csere végrehajtásához, amit nemcsak az ajkai, hanem a egyházaskozári helyzet is indokolt.⁹⁶ Nem tudjuk, hogy tett-e valamit a felügyelő, de a csere végül nem jött létre. Kis János ezért következő lépésként a gordiuszi csomót az egyházmegye keretein belül próbálta átvágni, amikor egy hármas lelkészcserét indítványozott az egyházmegye számára. E terv szerint Berke Mihály Ajkáról Marcalgergelyibe, Kis József Marcalgergelyiből Vanyolára, Laky József pedig Vanyoláról Ajkára ment volna át. Kis János az egyházmegye segítségét is kérte a csere végrehajtásához: „a' Tiszt[elt], és t[ekin]te[te]s Gyüléstől reményelem és várom is, hogy ezen rendelésem végre hajtására a leghathatósabb eszközöket annál buzgóbban előfogja venni, mennél szívesebben óhajtja velem együtt, hogy a' Maga Megyéje kebelét marczan-goló boldogtalan vissza-vonásnak vége-vettessék.”⁹⁷ A hármas csere valóban lezajlott, 1818-tól mindhárom lelkészt új szolgálati helyén találjuk: Laky József

⁹³ „Kis János az ajkai evangélikus gyülekezetnek, Sopron, 1817. április 14. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 131.

⁹⁴ „Kis János rendelete, Sopron, 1818. március 10. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 136.

⁹⁵ „Kis János Berke Mihálynak, Sopron, 1818. május 5. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 139–140.

⁹⁶ „Kis János Matkovich Pálnak, Sopron, 1818. május 8. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 140.

⁹⁷ „Kis János a veszprémi egyházmegye közgyűlésének, d. n. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 141.

esetében van pontos adatunk is, amely szerint augusztus 2-től volt Ajkán, azaz a megegyezés után a változás két hónap alatt megtörtént.⁹⁸

Kis János mindent megtett azért, hogy a hivatásvesztéstől megóvja a lelkészetet. Egy esperesnek egy helyi konfliktussal kapcsolatban írt levelében ezt így fogalmazta meg:

Általában olly érelemben vagyok, hogy a hivatalból kitevést ezen polgári halált a lehetőségig gátolni kell, valamint a divortiumot [ti. gyülekezettől való eltávolozást]. Kisebb 's nagyobb, több kevesebb gyarlóság beli rossz természetbéli, hibás nevelésbéli egyéb hijjányosságok és vétkek minden rendbéli Tiszt-viselők között széltében találtnak, 's a nagyobb és több gyarlóságokat mely sokszor menthetőbbé teszi a' nagyobb harcz, mellyet azon szerencsétleneknek, kikben azok találtnak, a magok indulatjaikkal ki állaniok kell!⁹⁹

A fennmaradt források szerint a gyülekezeti konfliktusok területi eloszlása nem volt egyenletes. Két egyházmegye, a komáromi és a tolna–baranya–somogyi gyülekezetei feltűnően felülreprezentáltak ezekben a viszálykodásokban. A Komáromi Egyházmegye bajainak egy részét a szlovák nyelvű gyülekezetek problémái okozták – ahogyan arról Kis János emlékirataiban is beszámolt – de messze nem csak erről volt szó. Rosszindulatú pletykát terjesztő tanítófeleség,¹⁰⁰ lelkészét rágalmozó tanító vagy feleségét verő pap miatt¹⁰¹ is folytak eljárások az egyházmegyében. Tolna–Baranya–Somogy külön világot jelentett a dunántúli egyházkerületben. A legtöbb gyülekezetet magába foglaló és legnagyobb lélekszámú egyházmegye volt.¹⁰² Esperese főesperesi címet viselt, mutatva kivételes, szinte püspöki rangú helyzetét. Földrajzilag is távol esett az egyházkerület központjától, a Nyugat-Dunántúltól. Kulturális-kegyességi hagyományaik is eltérőek voltak, még a kerület többi, német nyelven beszélő gyülekezeteihez képest is. Az itteni „svábok” (valójában inkább Hessen környéki németek) a 18. század folyamán települtek be. Biztos nem véletlen, hogy – mint már korábban említettük – éppen az itt szolgáló lelkészek emelték fel szavukat az ellen 1828-ban, hogy az egyházmegyén kívülről érkezzen új pap a

⁹⁸ MAGASSY Sándor, *Onomasztikon: Evangélikus lelkészek történeti névtárának cédulakatalógusa: Berke (Berky) József, Kis József, Laky József cédulái*, Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszékének Könyvtára; „Kis János levele a Veszprémi Egyházmegye közgyűlésnek, d.n. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 140–141.

⁹⁹ „Kis János ismeretlen esperesnek, d. n. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 171–172.

¹⁰⁰ „Kis János Turcsányi Györgynek, Sopron, 1826. december 19. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 244.

¹⁰¹ „Kis János Fárnek Dávidnak, Sopron, 1844. június 13. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 305.

¹⁰² *Egyházi név-tár 1838...*, 5, 104.

megüresedett parókiákra. Ha időben kicsit messzebb tekintünk, akkor látjuk, hogy 1894 után a Fejér–Komáromi Egyházmegyét szakították el a Dunántúltól, 2001-ben pedig a Tolna–Baranyai Egyházmegye nem lett az újjáalakuló kerület része – azaz a perifériális helyzet később ezeknek a részeknek a kiszakadásához vezetett.

KIS JÁNOS CANONICA VISITATIÓI

„Visitatio est gubernatio” – azaz az egyházlátogatás maga az egyházkormányzás, volt Luther véleménye.¹⁰³ Kis János visszaemlékezéseiben röviden emlékezett meg egyházlátogatásairól. Ebben beszámolt arról, hogy különösen hivatalviselése elején végzett látogatásokat. Leírta azt is, hogy ezek a vizitációk hogyan zajlottak. Ebből talán a legfontosabb információ az, ami a jegyzőkönyvekből és a levelezésekből hiányzik, tudniillik, hogy a lelkészek és tanítók elleni esetleges panaszokat zártkörű békéltető megbeszéléssel – ma úgy mondanánk, hogy mediálással – igyekezett (általában sikerrel) elrendezni.¹⁰⁴

Az általános gyakorlat az volt, hogy az újonnan megválasztott püspökök hivatali idejük legelején végeztek több egyházlátogatást, hogy kerületük gyülekezeteit személyesen is megismerhessék. Kis János sem volt kivétel, látogatásait főleg hivatali ideje első részében végezte, de azért később sem hanyagolta el ezirányú kötelességeit. 1813 és 1817 között a Kemenesaljai és a Fejér–Komáromi Egyházmegye kivételével végigvizitálta egyházkerületét. 1818–1833-ig újabb 17 alkalommal végzett teljes egyházmegyére terjedő vizitációt – az első körben kimaradt Fejér–Komáromot 1824-ben, Kemenesalját 1830-ban látogatta meg. Kis János hivatali ideje alatt a Kemenesaljai, Vasi-közép és Zalai Egyházmegyéket egyszer, a Fejér–Komáromi, Győri, Somogyi Egyházmegyéket kétszer, a Soproni-alsó és Tolna–Baranya–Somogyi és Vasi-felső Egyházmegyéket pedig háromszor látogatta meg. 1840-ben és 1841-ben is látogatott meg gyülekezeteket Kis János, de ekkor már nem teljes egyházmegyéket.¹⁰⁵

Kis János vizitációs szándékáról levélben értesítette az illető egyházmegye esperesét, amelyben közölte a látogatás idejét és a meglátogatandó gyülekezetek

¹⁰³ Friedrich Wilhelm KANTZENBACH, „Die kirchenbildende Kraft der deutschen Reformation (von 1530 bis 1648)”, in *Die evangelisch-Lutherische Kirche: Vergangenheit und Gegenwart*, Hrsg. von Vilmos VAJTA, Die Kirchen der Welt 15, 42–63 (Stuttgart: De Gruyter, 1977), 57.

¹⁰⁴ KIS, *Emlékezései...*, 619–621.

¹⁰⁵ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 5–8, 24–30. doboz.

sorrendjét. Felkérte az esperest, hogy ő is vegyen részt a látogatáson, vagy ha ez nem lehetséges, jelöljön ki maga helyett egy másik lelkészt.¹⁰⁶ Visszaemlékezéseiben írt arról Kis János, hogy a vizitáció istentisztelettel kezdődött, amelyen a helyi lelkész a püspök által megadott textus alapján tartott igehirdetést.¹⁰⁷ Ez a textus az összes meglátogatott gyülekezetben ugyanaz volt egy-egy vizitáció során – így alkalmat nyújtott a püspöknek, hogy lelkészei igehirdetését egyenlő feltételek között hasonlíthassa össze. Az általunk megnézett vizitációkban két alkalommal találtuk meg az előírt alapigét, mindkét helyen Péter első leveléből.¹⁰⁸ Mindkét textus alkalmat adott arra, hogy a lelkész saját papi hivatásáról is beszéljen: „ha valaki prédikál, úgy mondja szavait, mint Isten ígét (1Pt 4,11), „Ti azonban választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet vagytok” (1Pt 2,9).

Az egyházlátogatás az istentisztelet után nyilvános iskolai vizsgával folytatódott, ez csak nagyon ritkán maradhatott el. (Például járvány miatt, vagy azért, mert az egyházlátogatás templomszenteléssel volt összekötve.)¹⁰⁹ Hogy a vizsga minőségéről milyen információk maradtak fenn, az mindig az adott egyházlátogatás lejegyzőjétől függött. Az általunk átnézett jegyzőkönyvek közül ebből a szempontból az 1831-es veszprémi egyházlátogatásé a leginformatívabb. Itt minden egyes gyülekezetnél feljegyezték, hogy gyengén, közepesen, vagy jól sikerült-e a tanulók vizsgálója. A huszonegy meglátogatott gyülekezetből (néhány köztük a Fejér–Komáromi Egyházmegyéhez tartozott) húszban volt vizsga, melyekből tizenegyet minősített jónak, négyet közepesnek és ötöt rossznak a látogatást végző püspök. A jegyzőkönyv minden egyes gyülekezetnél ugyanazokat a javaslatokat tette az oktatás ügyének előmozdítására, amelyekről feltételezhetjük, hogy Kis János gondolatait adják vissza. A szülőket arra intette, hogy idő előtt ki ne vegyék a gyerekeket az iskolából, a tanítókat a nagyobb szorgalom mellett arra utasította, hogy nyáron is tanítsanak legalább naponta egy-két órát, illetve a nagyobbakkal a vasárnapi istentisztelet előtt tartsanak ismétlő-gyakorló órákat. A lelkésznek minden alkalommal a lelkére kötötte, hogy 12 éves koruk előtt, illetve írni-olvasni tudás

¹⁰⁶ „Kis János a Soproni-Felső Egyházmegye esperesének, d. n. [1823] Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 199.

¹⁰⁷ Kis, *Emlékezései...*, 620.

¹⁰⁸ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 28. kötet, Kemenesalja, 1830 és 29. kötet, Veszprémi Egyházmegye, 1831.

¹⁰⁹ Bakonycsernyén, illetve Nagyalásonyban 1831-ben. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 19, 11.

nélkül ne konfirmálja a gyerekeket, és később ne is eskesse meg a fiatalokat.¹¹⁰ Ahol a vizsga gyengébben sikerült, ott további konkrét utasításokat adott Kis János. Kertán a lelkészt utasította arra, hogy gyakrabban látogassa az iskolát, és így ellenőrizze szorosabban a tanító munkáját.¹¹¹ Több helyen került elő az a panasz, hogy a tanító a jegyzői feladatai miatt hanyagolja el a munkáját, és ezért alacsony a tanítás színvonala. Iharosberényben írásban nyújtották be a gyülekezeti tagok ezzel kapcsolatos panaszukat, a vizsgálat azonban kiderítette, hogy éppen az egyházközség legtekintélyesebb, falusi hivatalt is viselő tagjai azok, akik a tanítási időben is különböző hivatalos eljárások lebonyolításához veszik igénybe a tanító munkáját.¹¹² Somlószőlősön szigorúbban jártak el a tanítóval, aki csak úgy tarthatta meg jegyzői hivatalát, ha saját költségén helyettes tanítót is munkába állít.¹¹³

Többnyelvű gyülekezetekben a vizsga is több nyelven folyt – Lajoskomáromban magyar, német és szlovák nyelven vizsgáztak a tanulók,¹¹⁴ de ez azért kivételesnek számított. A magyar nyelv tanítását – nem a magyar nyelvű tanítást – a német és szlovák nyelvű gyülekezetekben is utasításba adta Kis János látogatásai során. Erre nézve időnként konkrét előírásokat is megfogalmazott. A Tolna megyei, német ajkú Bikácson az iskolai rendtartást egészítették ki azzal a passzussal, hogy minden tanuló magyarul is tanuljon.¹¹⁵ Kölesden, ahol az istentiszteletek ekkor már fele-fele arányban zajlottak magyarul és németül, a tanító figyelmeztetésben részesült, hogy diákjai eredményesebb tanítása végett ő maga jobban tanuljon meg magyarul.¹¹⁶ Gyöng is kétnyelvű volt, ahol nagy gyülekezet lévén magyar és német tanítót is alkalmaztak. A német tanító utasítást kapott arra, hogy magyarra is tanítsa a gyerekeket.¹¹⁷ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján úgy tűnik, hogy a szlovák gyülekezetekben általánosabb volt a magyar nyelv tanítása. A Fejér–Komáromi Egyházmegyében 1824-ben csak Oroszlányban kellett előírni, hogy magyarul is tanítson a tanító,¹¹⁸ a többi helyen két nyelven zajlott a vizsga. Bakonycsernyén ugyan nem tartottak vizsgát, de az kiderült, hogy a tanító nem

¹¹⁰ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Veszprémi Egyházmegye, 1831. 1–29.

¹¹¹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 5.

¹¹² EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 145.

¹¹³ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 8.

¹¹⁴ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 14.

¹¹⁵ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 12.

¹¹⁶ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 21.

¹¹⁷ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 90.

¹¹⁸ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 25. kötet, 2.

tud magyarul – ezért helyettes alkalmazására kötelezte a püspök.¹¹⁹ Az ösküi tanulóknak jól ment a vizsga magyar része is, Kis János azonban a szülőket is intette a magyar nyelv megtanulására, mert az „naponként szükségesebb lesz.”¹²⁰

Az egyházlátogatások szerves része volt a gyülekezetek anyagi helyzetének felülvizsgálata. A vizitáló püspök egyrészt az átlátható gazdálkodásra igyekezett rábírni a gyülekezeteket, másrészt a pénzügyeik minél sikeresebb vitelére. Az előbbire vonatkozó utasításai a pénzkezelés szabályait rögzítették. Az anyagi ügyeket közvetlenül intéző gondnokokat úgy tudta a lelkészek ellenőrzése alá vonni, hogy a számadási könyvek vezetését az utóbbiak feladatául adta. A kölcsönös kontrollt erősítette az is, hogy a számadáskönyveket és az eklézsia ládáját – pénzét, fontosabb iratait – a parókián kellett őrizni, a kulcs azonban a gondnoknál volt.¹²¹ A gyülekezet anyagi helyzetéről évente el kellett számolni, ezeket az elszámolásokat a lelkész, a gondnok és gyülekezeti tagok aláírásával kellett hitelesíteni.¹²² Több helyen problémát jelentett, hogy az önállóan gazdálkodó filiák pénzügyeire az anyagyülekezet lelkészének, felügyelőjének nem volt rálátása. Ilyen esetekben a püspök elrendelte, hogy az éves elszámolásokra az anyagyülekezet képviselőjét is hívják meg.¹²³ Kis János igyekezett azt is elérni, hogy a gyülekezet ingatlanait és ingóságait összeírják, és a leltárt pontosan vezessék – ez a tolna-baranyai német gyülekezeteknél természetes volt, de a Zala egy részét is magában foglaló veszprémi egyházlátogatás során több alkalommal hiányzott.¹²⁴

A gyülekezetek gazdálkodását két dolog határozta meg: a járandóságok behajtása, és a vagyonnal való gazdálkodás. Mindkét részben akadtak hiányosságok a meglátogatott gyülekezetekben. A gyakran évekre visszamenő járandóságok szigorúbb behajtására a gondnok mellett az előljárók – azaz a presbiterek – figyelmét hívta fel a püspök.¹²⁵ Adott esetben arra is biztatta őket, hogy az elmaradt járandóságok behajtására a világi hatóságok segítségét is vegyék igénybe.¹²⁶

¹¹⁹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 19.

¹²⁰ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 13.

¹²¹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, Kismányok, 39.

¹²² EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, Kalasz, 99.

¹²³ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, murgai leánygyülekezet, 31.

¹²⁴ Marcalgergelyi, Kerta, Veszprémgalsa, Somlószóllós, Nagyalásony, Súr, Hánta, Sikátor, Bakony-szentlászló, Bakonytamási. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 1–29.

¹²⁵ Tésen 1831-ben még 1815-ös tartozásokat is nyilvántartottak. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 18.

¹²⁶ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Bakonytamási, 25.

A gyülekezeti pénztárban lévő összegeket magánszemélyek kölcsönözték ki – a tartozás és a kamatok behajtása gyakran nem volt zökkenőmentes. „A templom pénze szent pénz, mellyet sem elengedni, sem elajándékozni nem szabad” – intette Kis János a bakonyszentlászlóiakat.¹²⁷ Egyes magasabb tartozások behajtásának kötelessége név szerint is szerepel a jegyzőkönyvekben.¹²⁸ A szórványban élő evangélikusok egyházi adóztatásba bevonását – „szelíd buzdítással” – a lelkész és a felügyelő feladatává tette.¹²⁹ A jó gazdálkodáshoz az is hozzátartozott, hogy a tagosításkor a gyülekezet felügyelőjének és elöljárójának ügyelnie kellett arra, hogy az új illetményföldek kijelölésével az egyházközség érdekei ne sérüljenek.¹³⁰

A püspöki látogatások során az is kiderült, hogy az épületek – templom, iskola, lelkészlakás – milyen állapotban vannak. Ahol tatarozásra, új épület építésére,¹³¹ vagy akár egy kút ásására szükség volt,¹³² arra a jegyzőkönyv kitért – a gyülekezet rendszeresen meg is ígérte e hiányosságok pótlását, tudván, hogy ezek ellenőrzése nem volt megoldható.¹³³ A rosszabb állapotban lévő kegyeszek felújítását is elrendelte a püspök.¹³⁴

Időről-időre konkrét anyagi vitákat is el kellett simítani, vitatott járandóságokról is dönteni kellett. A leggyakrabban nem is a pénz- vagy terménybeli járandóságok, hanem a kisebb-nagyobb robotok (fuvar, illetményföld megmunkálása) ügyében voltak viták.¹³⁵ Ezekben az esetekben az volt az eljárás, hogy a lelkészi/tanítói híványokban előírt kötelezettségek teljesítését írta elő Kis János a gyülekezeti tagoknak.

A vallásgyakorlás módjának néhány vitatott kérdése is felmerült a látogatások során. A püspöki rendelkezések általában inkább a „kevesebb”, mint a „több” formális egyháziasság irányába mutattak. A tolnai német gyülekezetek között szokásban volt, hogy a szombat délutánt már a vasárnapot előkészítő ünnepnapként kezelték, amikor a mezei munkákkal felhagytak. Hasonló módon megtartották a

¹²⁷ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 24.

¹²⁸ Vanyolának Tekintetes Laky József tartozott 300 Forinttal. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 27.

¹²⁹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 25. kötet, Csabdi, 33.

¹³⁰ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Somlószlós, 9.

¹³¹ Bobán új templom építését határozták el, miután a torony dőlni kezdett. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 28. kötet, 423.

¹³² EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Súr, 20.

¹³³ Uo.

¹³⁴ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Lajoskomárom, 15.

¹³⁵ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, Dunaföldvár, 9.

sátoros ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd) harmadik napját.¹³⁶ Kis János szigorúan tiltotta ezt a gyakorlatot. Egyes gyülekezetekben a szórványok,¹³⁷ vagy a más nyelvű közösségek részéről¹³⁸ felmerült az istentiszteleti alkalmak gyarapításának igénye. E kérések teljesítése előtt Kis János rigorózan elzárkózott mondván, hogy az érintett lelkészekről vagy tanítóktól nem lehet a híványukban megállapítottnál több munkát elvárni. A templomkerülés Kis János idejében nem volt gyakori eset. Ahol ez előfordult, ott a lelkészi intés hatástalansága esetén a világi hatóságok bevonását javasolta a notórius templomkerülők jobb belátásra térítésére.¹³⁹ Rendszeresen előforduló visszaélés volt a túl nagy számú keresztszülő bejegyzése az anyakönyvekbe. Kis János négy párra korlátozta a felkérhető komák számát.¹⁴⁰

KIS JÁNOS ÉNEKSKÖNYVEI

Kis János működésnek hatása egyházában legközvetlenebbül és időben legtávolabb hatóan a hozzá is köthető magyar énekeskönyveken keresztül érvényesült. A Dunántúli Énekeskönyv egészen 1911-ig volt használatban, a győri énekeskönyv utolsó kiadása 1924-ben jelent meg.¹⁴¹

A dunántúli magyar evangélikusok a 18. században az id. Ács Mihály és más dunántúli lelkészek által szerkesztett *Zöngedező mennyei kar* (első kiadása: Lőcsén 1692–1694-ban) és a Torkos József és munkatársai által a pietista énekinccsel is bővített *Új zengedező mennyei kar* (első kiadása: 1743-ban) című énekeskönyveket használták,¹⁴² egyházkerületi döntés nem korlátozta az énekeskönyv-választást. A türelmi rendelet után újjáéledő egyházkerület Hrabowszky Sámuel püspök vezetésével már 1790-től hozzálatott az „ó graduál” (azaz az *Új Zengedező*) megreformálá-

¹³⁶ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet. Murga, Majos, Izmény, Mekényes. 30, 43, 45, 81.

¹³⁷ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Ajka, 10.

¹³⁸ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, Lajoskomárom, 16.

¹³⁹ Csurgón (Várpalota filiájában), Pápán, Egyházaskozáron, Keszőhidegkúton. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet 16 és 29, valamint 27. kötet 51, 100.

¹⁴⁰ Többek között Sikátorban, Bakonszentlászlón, Bakonytamásin, Homokbödögén, Vanyolán. EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet 23–28.

¹⁴¹ Kiss János, *A dunántúli evangélikus egyházkerület énekeskönyvei 1*, kézirat (Sopron–Tapolca, 1951), 30, 34. Megtalálható: https://medit.lutheran.hu/files/kiss_janos_dunantuli_enekeskonyvek_1_EK.pdf

¹⁴² HUBERT Gabriella, „Protestáns énekeskönyvek századai”, *Evangélikus Élet* 81 (2016. február 21.): 26–27.

sához, szövegeinek kiigazításához, modernizálásához, megrostálásához. 1795-ben határoztak az ógraduál új énekekkel való kiegészítéséről. Ekkortól kapcsolódott be a munkába Kis János is, az ő közreműködésével készült el a munka első változata 1800-ra. 1803-ban Kis János lemondott szerkesztőbizottsági tagságáról – a dunántúli énekeskönyveket feldolgozó monográfia szerzője szerint azért, mert nem tartotta eléggé alaposnak, azaz a felvilágosodás elveivel összhangban lévőknek a régi énekeskönyv átdolgozását. Az énekeskönyv-szerkesztés „erős embere” 1802-től Matkovich Pál kerületi felügyelő volt. Végül 1805-ben jelent meg a gyűjtemény, amelyben Kis Jánosnak legalább 35 éneke is szerepelt.¹⁴³ Kis János visszaemlékezéseiben nem utal arra, hogy ennek az énekeskönyvnek a munkálataiban részt vett volna.

A dunántúli munkálatokkal részben párhuzamosan Győrben is megindult egy saját énekeskönyv összeállítása. 1793-ban Rát Mátyást bízták meg az énekeskönyv összeállításával, aki azonban azt nem végezte el (párhuzamosan tagja volt a dunántúli énekeskönyvet szerkesztő bizottságnak is). A munka 1805-ben, a dunántúli énekeskönyv megjelenése után vett új lendületet, mert a győriek túl konzervatívnak találták a kerület munkáját. A szerkesztéssel Kis Jánost bízták meg, aki azt másfél év alatt elvégezte, az énekeskönyv anyaga 1808 végére összeállt. Saját énekei és már meglévő átdolgozásai mellett a Győrben is használt pozsonyi német énekeskönyvre, illetve a dunántúli magyar énekeskönyvre támaszkodott leginkább. A munkában segítségére voltak Beliczay Jónás hőgyécsi lelkész, Zathureczky Sámuel győri tanító és kántor („énekvezér”). Egy toldalékot illesztett hozzá Sikos István győri lelkész is.¹⁴⁴

Kis János visszaemlékezéseiben sajátjaként emlékezik meg a munkáról,¹⁴⁵ noha az első kiadásokban még nem utalt semmi a szerzőségére. Kis büszkén írt arról, hogy munkája sokak tetszését, mindenekelőtt Ócsai Balogh Péter egyetemes felügyelőt is elnyerte, és a győrin kívül más gyülekezetek is használják.¹⁴⁶ Írt arról is, hogy Beliczay Jónás énekeit is felvette a könyvbe.¹⁴⁷ Az énekeskönyv a későbbi kutatások szerint elsősorban a városi gyülekezetek között terjedt el, és az egyházkerület határain kívül is több helyen használták. Jelenleg 11 kiadása ismert 1811 és 1924 között, a dunántúli énekeskönyvnek ez alatt 40 kiadása jelent meg.¹⁴⁸

¹⁴³ Kiss, *A dunántúli...*, 13–16.

¹⁴⁴ Uo., 30–33.

¹⁴⁵ Kis, *Emlékezései...*, 428.

¹⁴⁶ Uo., 443.

¹⁴⁷ Uo., 329–331.

¹⁴⁸ Kiss, *A dunántúli...*, 34.

Kis János püspöki feladatai közé tartozott az új énekeskönyvek bevezetésének szorgalmazása, amelyek használatát helyenként nagy ellenállás akadályozta. „1805–1811-ig egy nagy táborhoz lett hasonló a kerület, melyben a régi énekeskönyvhez makacsul ragaszkodó rész hevesen küzdött az egyházkerületnek elébb szelíd – később szigorú intézkedései ellen is” – jellemezte a helyzete Karsay Sándor egy 1862-ben megjelent tanulmányában. Az énekeskönyv bevezetését az uradalmi, megyei és helytartótanácsi hatóságok kényszerítették ki, az ellenzőkre pálcázás és tömlöc is várhatott. A helyzet csak Kis János hivatalba lépése után nyugodott meg, de még 1862-ben is volt olyan gyülekezet, ahol a régi énekeskönyvet használták, míg más helyeken a győrit vezették be.¹⁴⁹

Kis visszaemlékezéseiben nem ír arról, hogy mit tett az új énekeskönyvek bevezetéséért. Az általunk átnézett vizitációs jegyzőkönyvekben a gyülekezetek kisebb részében került elő az énekeskönyv kérdése. 1824-ben a Fejér–Komáromi Egyházmegyében kilenc gyülekezetet látogatott meg Kis János. A részben vegyesnyelvű (magyar és szlovák) gyülekezetek között négyben (Csákvár, Bokod, Nagyveleg és Szák) írta elő az énekeskönyv bevezetését. Valószínűnek tartjuk, hogy a többi helyen ez már megtörtént. Egyedül Szák esetében tudósít arról a jegyzőkönyv, hogy a gyülekezet valóban használatba akarta venni az énekeskönyvet.¹⁵⁰ Az 1829-ben, a Tolna–Baranya–Somogyi Egyházmegyében végzett látogatás alkalmával az énekeskönyv ügye értelemszerűen csak a magyar gyülekezetekben volt aktuális. Kölesden a látogatás alkalmával maga a gyülekezet jelentette ki, hogy a közeljövőben az új énekeskönyveket fogják használni az istentiszteleteken.¹⁵¹ Egyházasközaron már megpróbálkoztak az új énekeskönyv bevezetésével, de „sokak botránkozásával, kik még most is a régi mellett buzgólkodván, vonogatják magokat az újnak meg szerzésétől.”¹⁵² Kemenesalja 1830-as vizitációja idején a kilenc meglátogatott gyülekezet közül kettőben – Kissomlyón és Vönöckön – nem használták még az új énekeskönyvet. Kis János a gyülekezeti használat javaslata mellett a lelkeszt és a tanítókat utasította arra, hogy az iskolában már mindenképpen az új énekeskönyvből tanítsák az énekeket.¹⁵³ A Veszprémi Egyházmegye 1831-es vizitációja idején a 18 meglátogatott gyülekezet közül egy filiában (a Kertához

¹⁴⁹ KARSAY Sándor, „Énekes könyvek, a dunántúli evang. egyházkerületben”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5 (új folyam), 26. sz. (1862): 830–835, 835.

¹⁵⁰ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 25. kötet, 49, 58, 139, 173.

¹⁵¹ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 22.

¹⁵² EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 27. kötet, 56.

¹⁵³ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 28. kötet, 387, 459.

tartozó Kiskamondon) kellett elrendelni az új énekeskönyv használatát, három anyagyülekezetben (Somlószőlős, Homokbödöge, Vanyola) pedig a kemenesaljai gyakorlathoz hasonlóan az iskolai bevezetését írta elő a tanítóknak.¹⁵⁴ Hogy az iskolákon keresztüli bevezetés mennyire lehetett hatékony, arról vannak kétségeink, tekintettel a tanítók függő helyzetére, akik a lelkészek, illetve a gyülekezeti tagok többsége ellenében nehezen tudtak változtatni a bevett gyakorlaton.

A fennmaradt bőséges, bár korántsem teljes hivatali levelezésében egy eset kapcsán maradt fenn Kis János intézkedése, illetve bővebben kifejtett véleménye az énekeskönyv-bevezetés módjáról. 1823 februárjában a szendi gyülekezet döntött a győri énekeskönyv bevezetéséről, de a döntés ellenzői botrányt okoztak a templomban – a vasárnapi istentiszteletra kitűzött énekszámokat letörölték a tábláról, a lelkészt pedig fennhangon szidalmazták. Kis János az esperest és az egyházmegyei felügyelőt kérte meg az ügy kivizsgálására, majd levélben fordult az esperesnek kívül a gyülekezethez és a lelkészhez is. Igyekezett elérni, hogy az esetet a világi hatóság bevonása nélkül, békésen tudják lezárni. Levélben a lelkészt elmarasztalta meggondolatlan eljárásáért: „még-is hiba volt az, hogy a’ dolgot erőltette, midőn ellenmondást és az ellenkezőknek szaporodását tapasztalta, holot könnyű volt előre látni, mely hajlandó fog a’ régihez olly igen ragaszkodni szokott köznép lenni az indulatoskodásra.” Kérte a lelkészt, hogy a büntetés elrendelésétől tekintsen el, és próbálja a megbékélést munkálni.¹⁵⁵ Az esperesnek azt az utasítást adta, hogy bár jogos lenne kiszabni, a büntetéstől tekintsen el. Érje el, hogy az ellenkezők kérjenek bocsánatot megsértett lelkésztől, és ezt a bocsánatkérést adják írásba. Ha lehetséges, az egyházmegyei felügyelővel együtt látogassák meg a gyülekezetet.¹⁵⁶ Kis János jobban bízott az esperes ékesszólásában és rábeszélőkészségében, mint a tekintélyében, amiről a hivatalos megbízáshoz mellékelte magánjellegű utasítása tanúskodik, amelyben a „szelídség és szeretet hangját” kérte az eljárás során.¹⁵⁷ A gyülekezetnek írott levélben Kis János azt hangsúlyozta, hogy a vétkesek súlyos bűnükért, különösen a templom megszenteltelenítéséért kemény büntetést – akár börtönt is, amire korábban hasonló esetben már volt példa – érdemelnének, de mégis megelégszik a bocsánatkéréssel.¹⁵⁸

¹⁵⁴ EOL, Dunántúli Egyházkerület, Egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 29. kötet, 5, 8, 26, 27.

¹⁵⁵ „Kis János a szendi lelkésznek, Sopron, 1823. február 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 192–193.

¹⁵⁶ „Kis János utasítása Fárnek Dávidnak, Sopron, 1823. február 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 191.

¹⁵⁷ „Kis János Fárnek Dávidnak, Sopron, 1823. február 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 191–192.

¹⁵⁸ „Kis János a szendi gyülekezetnek, Sopron, 1823. február 22. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 191.

A szendi ügyben kelt levelei után öt nappal írt egy meg nem nevezett lelkésznek levelet, amelyben ennek a konfliktusnak az apropóján fejtette ki véleményét arról, hogy mennyire van joga a protestáns egyházban bárkinek is beleavatkozni a gyülekezetek istentiszteleti életébe. Lelkésztársával vitatkozva írta: „mert én nem hiszem azt, hogy a Protestánsokat akármely kegyességbéli munkák gyakorlására rendeltetett könyveknek be' vételére senki sem kényszerítheti erőhatalommal.” Úgy vélte, hogy minden egyházban kell olyan vezetőnek, vagy vezető testületnek lenni, amely az istentisztelet módját, és az azt segítő eszközöket előírja. Ezek a dunántúli evangélikusoknál a gyülekezeti, esperesi és egyházkerületi közgyűlések. Ezért az egyházkerületi közgyűlések „a régi Liturgiát, a' közönséges Isteni tiszteletbéli énekes könyveket s.a.t. változtathatják és a' hasznos változtatások be vételére az egyes Ecclesiákat erőhatalommal is kényszeríthetik.” Kis szerint a „belső” istentisztelet és a „belső” vallásosság szabad a protestánsoknál, a külső formát az arra rendelt törvényes egyházi hatóságok megváltoztathatják. Hivatkozott arra, hogy az énekeskönyv elutasítása miatt tíz évvel korábban menckhelyi nemeseket is börtönbe zártak. Egy másik esetben az egyházkerület egyik lelkésze addig prédikált az imádság ellen, hogy a gyülekezet már úrvacsorát sem volt hajlandó venni, és csak a Miatyánkot tűrte meg. Kis János rábeszélése hasztalan volt, csak a világi hatalommal való fenyegetés hatott. „Azonban a' felől is tökéletesen meg vagyok győződve, hogy a kényszerítést, valamig csak lehet, kell távoztatni.” Ez vezette akkor is, amikor a szendi botrány ügyében intézkedett.¹⁵⁹

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek adatai, valamint a szendi ügygel kapcsolatos intézkedései és magyarázata kapcsán elfogadhatjuk Karsay Sándor már idézett tudósítását. Kis János valóban igyekezett a botrányok elkerülésével elérni az „ógraduál” elhagyását.

AZ ÉLETPÁLYA VÉGE

1840. szeptember 10-én iktatták be egyetemes felügyelőnek gróf Zay Károlyt. Az új felügyelő székfoglaló beszédében a protestantizmus szellemének, a magyar nemzetiségnek és az oktatás ügyének előmozdítását ígérte.¹⁶⁰ Ígéreteit beváltotta, ez azonban kiélezte az egyházon belüli, addig leginkább felszín alatt lévő, vagy

¹⁵⁹ „Kis János ismeretlen lelkésznek, Sopron, 1823. február 27. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 194–197.

¹⁶⁰ EOL, AGE II. d. 11. 4.

csak helyi szinten jelentkező ellentéteket. A magyarosításról hozott intézkedések (például az, hogy öt éven belül csak magyarul tudó teológust lehessen lelkésznek felszentelni) széleskörű ellenállást váltottak ki. 1842-ben a három másik egyházkerület püspökének vezetésével népes lelkészküldöttség járt Bécsben, hogy a szlovák nyelv jogainak védelmét kérje az evangélikus egyházon belül.¹⁶¹ A protestantizmus szellemének erősítése érdekében Zay Károly 1841-ben felvetette az evangélikus és református egyház uniójának gondolatát. A protestáns egyházkerületek 1842-ben közös ülést tartottak, amelyen döntést hoztak az unió megvalósításáról.¹⁶² Az oktatási reform is elindult, amelynek eredményeként 1847-re megszületett a zay-ugróci tanterv, az evangélikus felsőiskolák első közös tanterve.¹⁶³

Ezek közül a változások közül Kis János csak az elsőre – a nemzetiségi kérdésre – tért ki közvetlenül visszaemlékezéseiben. Ez annál inkább meglepő, mert az egyházkerülete, ahol a szlovákok aránya másfél százalék alatt volt, ebben a kérdésben volt a legkevésbé érintett. Az általa felidézett történetek még azelőtt estek meg, hogy az evangélikus egyházon belül a nemzetiségi kérdés végletesen kiéleződött volna.

Kis János a sajtóban az egyházkerület elleni rágalmak („kisebbitő hírek”) miatt érezte fontosnak, hogy a Lajoskomáromban 1819 és 1829 között szlovákokat ért állítólagos egyházi sérelmek ügyében nyilatkozzon. A gyülekezeten belüli nyelvi ellentétek vezettek oda, hogy végül vármegyei eljárás indult a szlovák istentiszteleti szolgálatot követelő hallgatók ellen, melyek révén még botozást is kiróttak a vétkesekre. Kis János az egyházkerületi eljárások ismertetésével meggyőzően mutatta be, hogy amíg az egyházkerület és személyesen ő a kompromisszum megtalálására törekedett, addig a világi hatóságok és a „pesti prókátorok” által felheccelt szlovákok viselkedése fokozta a gyülekezet meghasonlását. Saját véleményét egy 1824-ben, az uradalmi tisztartónak írt levelének idézésével fogalmazta meg:

saját meggyőződésem is azt mondja, hogy a szüléknek szent, és a lelkiismeret szabadságának megsértése nélkül elidegeníthetetlen jusok van gyermekeikkel azt, a mit legszentebbnek tartanak, az ő legkedvesebb és legszokottabb nyelven taníttathatni [...]. Az ilyen erőszak a különben is nyelvek mellett a megátalkodottsáig buzgó tótokat még makacsabbá tenné, s velek panaszokat a legfőbb dicasteriumokig vitelné.¹⁶⁴

¹⁶¹ ZSILINSZKY, *A magyarhoni...*, 658.

¹⁶² KERTÉSZ Botond, „Protestáns uniókísérllet Magyarországon az 1840-es években”, *Protestáns Szemle* 59, 4. sz. (1997): 260–271, 256–281.

¹⁶³ ZSILINSZKY, *A magyarhoni...*, 653–654.

¹⁶⁴ KIS, *Emlékezései...*, 592–593.

A lajoskomáromi történetek tanulságát az emlékiró Kis János így fogalmazta meg: „Ezekből kitetszik, hogy a superintendentiánk a tót hallgatók ellen a legkisebb idegenséggel sem viseltetett, s épen nem tolt reájok magyar prédikátort és magyar mestert”.¹⁶⁵ Azaz Kis János a negyvenes években is vállalta a szlovákok iránti türelmesebb álláspontját.

A nagyvelegi történéseket azért foglalta össze visszaemlékezéseiben, mert Ján Kollár pesti szlovák lelkész egy német nyelvű munkájában 1843-ban azt állította, hogy a nagyvelegiek előjáróját halálra pálcázták. Kis az ügyet kivizsgálta, és az derült ki, hogy a lelkész a megterhelésére és a szlovák hívek magyar nyelvtudására hivatkozva szerette volna csökkenteni a szlovák szolgálatok számát 1835-ben. Az ügyben 1839-re kompromisszum született, a szlovák alkalmak száma minimálisan csökkent, és a vizsgálat szerint ezzel a helyiek is megbékéltek.¹⁶⁶

Kis Jánosnak az 1840-es évek egyházi nemzetiségi küzdelmeiben való érintőleges részvételéről Kossuth Lajos egy leveléből tudunk, amelyet Payr Sándor közölt 1921-ben. Kossuth 1842 nyarán Balatonfüreden volt, amikor híret vette, hogy Kis János a közelben, Somogydöröcskén jár hivatalos úton. Levelet írt neki, hogy kérje a dunántúliak minél nagyobb részvételét az egyetemes közgyűlésen, ahol a szlovák felségfolyamodványt tárgyalták. „és eszembe jutott a Dunántúli superintendia, eszembe az, hogy ez nagy részben magyar, legalább a magyarságnak nem ellensége: Kis János superintendens a magyar literatura bajnoka” – írta Kossuth Zay Károlynak. Kis János a levelet megkapva másnap azonnal felkereste Kossuthot. Hogy miről tárgyaltak, és mire jutottak, arról sajnos nem szól a tudósítás.¹⁶⁷

A protestáns unióról való beszámoló nem szerepel a visszaemlékezésekben. Zay Károly az unióra való felhívást közvetlenül az egyházkerületeknek is elküldte. A dunántúli egyházkerület 1841. július 22-én tartott közgyűlése néhány gyülekezet kérése ellenére sem tárgyalt az unióról ügyrendi okokra hivatkozva. Az egy évvel később tartott közgyűlésen a kerület nem nevezett ki hivatalos bizottságot az unió előkészítésére, azonban az ezzel foglalkozó központi közös-bizottság jegyzőkönyvét elküldte az esperességnek azzal a felszólítással, hogy a tanítók és lelkészek népszerűsítsék az unió gondolatát a gyülekezetekben. 1843-ban a közgyűlés már kerületi bizottságot is felállított az unió támogatására.¹⁶⁸ A kerület – hasonlóan a többi református és evangélikus egyházkerülethez – tehát formailag

¹⁶⁵ Uo., 598.

¹⁶⁶ Uo., 599–603.

¹⁶⁷ PAYR Sándor, „Kossuth és Kis János Balatonfüreden”, *Harangszó* 12, 7. sz. (1921): 49–51.

¹⁶⁸ KERTÉSZ, „Protestáns...”, 260, 269, 271.

mindent megtett az unióért, amit elvárhattak tőle, de ez kevés volt az egyesülés megvalósításához.

Kis János 1843-ban Zay Károlynak írt levelet az unió ügyében. Ebben azt írta, hogy „tökéletesen meg vagyok győződve az ügy szent és üdvös voltáról, valamint arról is, hogy a cél elérhető”. Saját aktív közreműködését azonban korára hivatkozva már nem tudta megígérni.¹⁶⁹ Az unió ügyével együtt elindult, de később attól függetlenedő, majd 1855-ben sikerre is vezető pesti protestáns főiskola terveről egy 1845-ben írt levelében tett említést. Röviden megemlítette, hogy nem bízik abban, hogy a közgyűlés támogathatna egy országos protestáns főiskola felállítását, illetve finanszírozását.¹⁷⁰ Kis János hozzáállását az unió létrehozásához legjobb indulattal is csak passzív, inkább elvi támogatásként jellemezhetjük. Ebben nem különbözött a magyar protestáns közvélemény csendes többségétől.¹⁷¹

Kis János félbeszakadt visszaemlékezése befejező részében a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban ellene felhozott vádakát cáfolta. A lap 1842-ben indult, hetente jelent meg, szerkesztői Török Pál pesti református és Székács József pesti magyar evangélikus lelkészek voltak. (Székács még soproni diák korából ismerte Kis Jánost, aki visszaemlékezései szerint egyik mentora volt. A francia nyelvrórák mellett prédikálni és rögtönözni tanította, aminek később sok hasznát vette.)¹⁷² A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* az 1840-es években megélnéknülő egyházi és egyházpolitikai mozgalmak egyik legfőbb alakítójává vált. Az 1842 és 1846 közötti lapszámokat átnézve kiderül, hogy Kis János, de még inkább a dunántúli egyházkerület irányában meglehetősen bizalmatlansággal voltak az újság szerkesztői, különösen Török Pál. A félbeszakadt kéziratban Kis János két cikket kifogásolt, azt is leírva, hogy csak jóakarói javaslatára tett le arról, hogy a kerületi közgyűlésen, vagy a sajtóban korábban kitérjen a vádak cáfolására.

Az $\alpha\phi$ szignóval megjelent cikk az egyházkerület 1842. évi közgyűlésének néhány eseményéről számolt be. Kis János idézi a cikk egyik igen dehonesztáló félmondatát: „hogy az elnökség akár szántsándékkal, akár vénség következtében az egyházi ügyek iránt közönyös”.¹⁷³ Az eredeti mondat még bántóbb, és valójában azt rója fel az egyházkerület vezetőinek, hogy csip-csup ügyekkel terhelik a közgyűlést, ahelyett, hogy elintéznék saját hatáskörben:

¹⁶⁹ „Kis János Zay Károlynak, Sopron, 1843. november 9. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 282.

¹⁷⁰ „Kis János Borbély Sándornak, Sopron, 1845. március 3. Másolat”, EOL, AGE, III.e.32. 353.

¹⁷¹ KERTÉSZ, „Protestáns...”, 274–278.

¹⁷² SZÉKÁCS, *Visszaemlékezései*, 46–47.

¹⁷³ Kis, *Emlékezései...*, 689.

Az elnökség szántszándékkal-e vagy csak vénség' következtében, minden tárgy iránt közönyös, minden ügyet gyűlés' tárgyává tesz: olyant is, melyet elintézni esküjénél és utasításainál fogva egyedül az ő tiszte volna. Ez által gyűlik halomra a' sok tenni való, elvonatik fontosabb tárgyaktól a' drága idő és vastagszik jegyzőkönyvünk olly nyalábra, hogy megoldvasni is robot.

Kis János visszautasította azt, hogy ne foglalkozna az egyházkerület ügyeivel. αφ konkrétan az egyházkerületi tankönyv-ajánlás gyakorlatát kifogásolta néhány gyakorlati példán keresztül. A legkirívóbb mondatot itt sem idézte Kis János: „Nálunk avatott, avatatlan, tudós, kontár, pap, mester, és valakit csak az írói viselkedé bánt: szabadon tolhatja könyvét iskoláinkra.”¹⁷⁴ Hogy a szerkesztők egy ilyen hangvétellű névtelen cikket közöltek egy marginális közgyűlési vitáról, az mutatja a püspök és az egyházkerület iránti rosszindulatot.

Kis János még egy cikkre reagált visszaemlékezéseiben. August Gottlieb Wimmer felsőlövői lelkész írása az egyházvezetők (püspök, kerületi felügyelő) jelölési joga ellen kelt ki. Kis János visszautasította azt a vádat, hogy nem venné figyelembe a gyülekezetek igényét a lelkészválasztások esetében.¹⁷⁵

Wimmerrel való „vesződségeinek” Kis János már a visszaemlékezések egy korábbi részében külön fejezetet szentelt.¹⁷⁶ Wimmer és Kis viszonyának részletes bemutatása egy teljes tanulmányt érdemelne, ebből most csak két tényezőt említünk meg. Kis János és Wimmer személyisége tűz és víz volt. Kis János „szelíd-ségével”, azaz kompromisszum-készségével és diplomatikus stílusával szemben Wimmert bátran nevezhetjük krakélernek. Csak a stílus kedvéért idézzük Kis János által vitatott cikke egy mondatát: „Biz ugy, uraim! ezen kerületben így mennek ám a' dolgok! Számos példánk van, mikép szegény falusi gyülekezetek több ezer forintot pörlekedésre költeni lőnek kénytelenek: míg választásuk' és bizodal-muk' emberét megnyerheték.”¹⁷⁷

Kis János és Wimmer között a másik különbség teológiai volt. Wimmer az egyház hanyatlásáért a racionalizmust tette mindenekelőtt felelőssé, és Kist is (valamint önmagán kívül szinte a teljes egyházkerületet) ehhez az irányzathoz sorolta. Kis János a képmutatástól sem mentes pietizmus képviselőjének tartotta Wim-

¹⁷⁴ αφ, „Még több a dunántúli evang. superintendentiának nagygeresdi gyűléséről”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1, 25. sz. (1842): 301–303, 302.

¹⁷⁵ Kis, *Emlékezései...*, 691–692.

¹⁷⁶ Uo., 670–683.

¹⁷⁷ WIMMER Ágoston, „Terplán úr és a' puczincziak; Schneller úr és a' kőszegiek; és szabad választás!”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 4. sz. (1843): 48.

mert: „méltán legjelesebb prédikátoraink közé számíttathatott, de azt sem lehet tagadni, hogy gyülekezetében oly pietismust, mely nem egyéb mint homályos érzelmekkel játszás és színes szenteskedés, igyekezett terjeszteni.”¹⁷⁸ Wimmer valóban az igazi kegyesség képviselőjének tartotta magát, minden más teológiai irányt eltévelyedésnek tartott, és nagy elhivatottsággal védte az által igaznak tartott hitet. „De kedves atyámfiak! Isten 's népe, Isten igéje 's az evangeliomi szabadság, Kristus egyháza 's annak felépítése mellett, hatalom és uralkodás-vágy ellen, bármely oldalról üsse ez fel hydrafejét, – Wimmert mindig ébernek, félelemtelennek és felfegyverzettnek fogjátok találni! Evangéliom vagy nem evangéliom! ez a' kérdés!”¹⁷⁹

Wimmer cikke nemcsak Kis Jánost bőszítette fel. Az 1843-ban a lapot szerkesztő Török Pál tudósítása szerint annyi írás érkezett válaszként, hogy azokat csak kivonatosan közölte. A győri és a soproni alsó egyházmegye közgyűlési határozatban marasztalta el Wimmer munkáját, és védte meg Kis János lelkészjelölési gyakorlatát.¹⁸⁰ A dunántúli egyházkerületi közgyűlésről szóló beszámoló is foglalkozott Wimmer ügyével. Török Pál szerkesztői megjegyzése azonban Wimmer oldalára állt, kijelentve, hogy a lelkészek jelölésének püspöki joga ellentétes a protestáns szabadsággal.¹⁸¹

Török Pál számára olyannyira meggyőzőek voltak Wimmer gondolatai, hogy szinte egy teljes számot bocsátott a felsőlövői lelkész rendelkezésére. Ebben Wimmer azt a szöveget közölte, amelyet a gyülekezete jegyzőkönyvébe vett fel arról, hogy a lelkészjelölés joga porrá zúzza a gyülekezetek szabadságát, és a magyarországi evangélikusok ősi presbiteri rendszerét, ami az egyetlen valóban biblikus egyházkormányzati modell. Mellékletként az ügyben az egyházmegyével és az egyházkerülettel folytatott levelezését is közölte. Wimmer érezhette, hogy személyeskedésével korábbi cikkében túlfeszíthette a húrt, ezért nem Kis Jánosra, hanem a „zajos egyházkerületi pártra” hárította a felelősséget az egyházkormányzat megrontásáért. Török Pál tudta, hogy Wimmer írása újabb viharokat fog

¹⁷⁸ Kis, *Emlékezései...*, 673.

¹⁷⁹ WIMMER Ágoston, „Nem-felelet Berzsényi Zsigmond úrnak”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 52. sz. (1843): 638.

¹⁸⁰ Szerkesztő [TÖRÖK Pál], „Dunántúli ügyek dióhajban”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 15. sz. (1843): 179–180, 180; PÁLFY József, „Soproni alsó esperesi megye' gyűlése”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 30. sz. (1843): 365.

¹⁸¹ TÖRÖK Pál, „Szerkesztői megjegyzés a Szemelvény a' dunántúli egyházkerület' Győrött, f. é. jul. 12–14. tartatott gyűlése' tárgyai közül c. íráshoz”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 39. sz. (1843): 466.

kavarni a Dunántúlon, ezért azt a megjegyzést fűzte a cikkhez, hogy bármennyire gorombának is tűnik Wimmer írása, a lelkiismeret szava nem lehet gorombaság.¹⁸²

A Wimmer írása elleni tiltakozások nem is maradtak el: Berzsényi Zsigmond és Wimmer között még az 1843-as évben belefért egy pengeváltás. 1844-ben – már Székács József szerkesztősége alatt – Wimmer ismét publikálhatott. Ezúttal higgadtabb hangnemben, de a korábbiakhoz hasonló kritikával elemezte a dunántúli egyházkerületben 1839-ben bevezetett egyházkormányzati rendeletet (az ún. „rendszer”). Kis Jánost ebben a cikkében is inkább a szerinte végtelenül káros folyamat elszenvedőjeként, mint támogatójaként mutatta be.¹⁸³ A Dunántúlról többen védelmükbe vették a rendszert, azt is bemutatva, hogy 1828 és 1839 között bőven nyílt arra alkalma a lelkészeknek, hogy annak elfogadása előtt kritikáikat jelezzék.¹⁸⁴ A következő évben elcsendesült a dunántúli evangélikusok és püspökök ellen irányuló kritika a lapban. Wimmer ugyan továbbra is publikált, de ebben az évben felsőlövői reáliskoláját mutatta be, illetve a dunántúli református egyházkerület felett gyakorolt megsemmisítőnek szánt kritikát, amiért újonnan választott püspökét nem felavatta, hanem felszentelte. Wimmer és Kis János megbékélését jelentette az a hír, hogy a dunántúli egyházkerület közgyűlésén Felsőlövő lelkésze felkérte a kerületet, hogy tartson vizsgálatot a reáliskolában, vajon alkalmas-e arra, hogy az egyházkerület a saját tanintézményének ismerje el. Az egyházkerület a vizsgálóbizottság lelkésztagjának Kis Jánost küldte ki.¹⁸⁵

Az egyházmegyéjével, egyházkerületével, előljáróival – köztük Kis Jánossal – permanens konfliktusban álló Wimmer a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjain szabad teret kapott nézetei publikálására. Bár közölték a Wimmerrel egyet nem értő dunántúli véleményeket is, a lap egyik szerkesztője, Török Pál majd minden alkalmat megragadott, hogy egyetértéséről és támogatásáról biztosítsa Felsőlövő lelkészét. Kis Jánost ezzel a szerkesztői magatartással ki nem mondva „leírták” – az igazán korszerű és előremutató egyházi törekvések, sőt az evangéliumi, a protestáns szabadság egyik (bár messze nem a legádázabb) kerékkötőjeként mutatták be.

¹⁸² WIMMER Ágoston, „Szabad választás, kijelölés nélkül!”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2, 46. sz. (1843): 549–559.

¹⁸³ WIMMER Ágoston, „A dunántúli rendszer”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3, 12. sz. (1844): 265–278.

¹⁸⁴ BERZSENYI Zsigmond, „Dunántúli ügyek”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 3, 16. sz. (1844): 369–370.

¹⁸⁵ X, „A dunántúli evang. egyházkerület gyűlése”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 4, 46. sz. (1845): 1090.

KIS JÁNOS EGYHÁZI EMLÉKEZETE

Vaderna Gábor egy mondatban foglalta össze a Kis János egyházi historiográfiáját: „Az egyházi karrier történetét ugyan fel lehetne dolgozni, de erre még nem akadt vállalkozó.”¹⁸⁶ A helyzet talán még ennél is rosszabb, Kis Jánosnak alig-alig van számba vehető egyházi recepciója. Az egyháztörténetírás (is) megelégedett a visszaemlékezések életrajzi adataival, a maradék munkát pedig rábízta az irodalomtörténetre. Ennek bővebb okairól lentebb még szólni fogunk.

Kis János életének feldolgozása gyakorlatilag el sem kezdődött. Hiába keresünk a korszak egyetlen magyar nyelvű egyházi periodikájában, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*ban nekrológot, nem találunk. A gyász hírt az újság március 1-én megjelent száma közölte, kiemelve azt is, hogy „Luther három százados halála napján” hunyt el Kis János.¹⁸⁷ A gyász hírből ígért nekrológ nem készült el, az újság éves tartalomjegyzékében a nekrológ rovatban egy olyan írást találunk, amelyet a névrokon Kis János ajkai lelkész jegyzett. Ez egy javaslat volt arra, hogy az elmaradt jubileumi ünnepségre összegyűlt összegből hozzanak létre egy Kis János alapítványt.¹⁸⁸

Az egyetlen, egyházi közegben készült életrajzot Kis Jánosról Szigethy Lajos írta 1926-ban. Az Evangélikus Tanáregyesület gondozásában megjelent *Hangulatképek a lutheránus magyarság múltjából* című kiadvány első kötete tizenhét ismeretterjesztő és az evangélikus öntudatot serkentő írást, leginkább életrajzokat tartalmaz. Kis János kapta a legnagyobb terjedelmet, Szigethy 12 oldalon foglalta össze életrajzát. „Melanchthoni” szelídségűnek jellemezte, aki püspökként időnként Luther erélyével kellett, hogy fellépjen. Végső értékelésébe az irodalomtörténet értékítélete szűrődik át:

Mi is az az „írói örök dicsőség”? Még emberi értelemben véve is, csak a Dantéknak, Goethéknek, Petőfiknek jut osztályrészül. De „Szuperintendens Kis János”, a lutheri buzgóságú pap és püspök, a hangyaszorgalmú író, híveinek és nemzetének bölcs tanítója, Kazinczy barátja és „apostol-társa”, a szelíd, jó ember is megérdemli, hogy minden magyar szív és különösen minden evangélikus magyar szív áldva őrizze emlékezetét.¹⁸⁹

¹⁸⁶ VADERNA, *A költészet születése...*, 322.

¹⁸⁷ „Gyász hírek”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5, 9. sz. (1846): 215.

¹⁸⁸ Kis János, „Halálozások”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 5, 11. sz. (1846): 256–257.

¹⁸⁹ SZIGETHY Lajos, *Luther lelke: Hangulatképek a lutheránus magyarság múltjából* (Budapest: Luther Társaság, 1926), 67–79.

Kis János első méltatása az énekeskönyvekhez kötődik. Karsay Sándor már említett írása „sokáig fennmaradó becsű” munkának nevezte a Kis János szerkesztette győri énekeskönyvet, bár azt azért felróta, hogy Luther Erős várunk korálja – az evangélikusság legfontosabb éneke – kimaradt a gyűjteményből.¹⁹⁰ Az első visszaemlékezéseket az 1890-es évekből találjuk. 1890-ben az *Evangélikus Egyház és Iskola* a soproni Kis János ünnepről számolt be, ahol leleplezték a püspökről készült festményt (amely eredetileg szobor lett volna, de ahhoz nem sikerült elég pénz összegyűjteni). Az egyháztörténetet is tanító Poszvek Sándor az ünnepségen az üldözött nemzeti nyelv felkarolójaként mutatta be Kis Jánost – az egyházi méltatása elmaradt.¹⁹¹ Kovács Sándor hét évvel később írt a győri énekeskönyv történetéről. Karsay írása után negyedszázaddal már jóval elmarasztalóbb vélemény született a még használatban lévő énekeskönyvről. Egyik énekének elemzése után az alábbi következtetésre jutott Kovács Sándor: „Rövid összehasonlítás meggyőz bennünket, hogy mennyit rombolt a XIX. század elejének »józanabb tiszta buzgósága,« gyakorlatias felfogása e régi szép énekünk költőiségén, mennyivel bágyasztotta színét, apasztotta erejét és mélységét.”¹⁹²

A dunántúli egyházkerület történetét kutató Payr Sándor 1921-ben, illetve 1930-ban három „kis színes” történetet közölt Kis Jánosról. Kiemelte, hogy életművének egyházi feldolgozása még nem történt meg. Payr ezt egy mondatban foglalta össze: „de mint lelkész és püspök is fáradhatatlan volt tisztében, akit éjjel-nappal emésztett a gyülekezetek felől való szorgalmatosság és nagybecsű egyházi irodalmat hagyott örökségül.”¹⁹³ A Kossuth és Kis találkozását leíró cikk a megidézett eseményt (a két résztvevő a szlovák evangélikusok elleni fellépésről beszélgetett) a Trianon utáni időszakra aktualizálta: „Az elmúlt nyolc évtized igazolta, hogy aggodalmaik, sajnós, nagyon is alaposak voltak.”¹⁹⁴ 1930-ban a Festicsek és a protestánsok kapcsolatairól írt Payr azzal a végkicsengéssel, hogy a felvilágosodás korában mennyire jó volt a viszony katolikusok és evangélikusok között.¹⁹⁵

Kis János életútjának aktuál(egyház)politikai értelmezése később sem maradt el. 1952-ben az elnyomott néperért küzdő püspök jelent meg, aki azért szolgált,

¹⁹⁰ KARSAY, „Énekes könyvek...”, 863.

¹⁹¹ „A soproni Kis János ünnep”, *Evangélikus Egyház és Iskola* 8, 46. sz. (1890): 373–374.

¹⁹² KOVÁCS SÁNDOR, „Adalékok a Győri Énekeskönyv történetéhez”, *Evangélikus Egyház és Iskola* 15, 49. sz. (1897): 594–597.

¹⁹³ PAYR SÁNDOR, „Kis János emlékfái Keszthelyen”, *Harangszó* 12, 29. sz. (1921): 226–228, 228.

¹⁹⁴ PAYR, „Kossuth és Kis...”, 61.

¹⁹⁵ PAYR SÁNDOR, „A régi Festichek grófok jóbarátsága a protestánsokkal”, *Evangélikusok Lapja* 16, 24. sz. (1930): 89–90.

hogy „a jobbágnép melyből vétetett, valahára felszabadíttassék a tudatlanság és elnyomás béklyóiból.”¹⁹⁶ Ugyanebben az évben született egy másik egyházi értékelés is Kis Jánosról, amely azonban nem jelenhetett meg. Kiss János a dunántúli énekeskönyvekről szóló doktori dolgozatát soha nem védhette meg, a munka kéziratban maradt. Nagy tisztelettel ugyan, de alapvetően kritikával szemléli a dolgozat a soproni püspököt: „Kis János szerepét és jelentőségét kora irodalmi és egyházi életében nem kívánja senki sem kétségbe vonni, de ilyen mennyiségben kár volt a moralizmus énekanyagát – átdolgozva is – új énekeskönyvbe átültetni.”¹⁹⁷ 1979-ben Magassy Sándor az énekköltő Kis Jánost idézte meg annak apropóján, hogy egy irodalmi hetilap méltató írást közölt róla. „Számon tartják-e Kis Jánost, a püspököt és költőt evangélikus gyülekezeteink?” – tette fel a kérdést írása elején, amelyet a végére meg is válaszolt: „Lehet, hogy a költő neve áthull emlékezetünk rostáján. De míg munkája gyümölcsét élvezzük, énekeit énekeljük, addig nem kell odasorolnunk magunkat pironkodva a »hálátlan utódok« közé.”¹⁹⁸

A rendszerváltás után, 1995-ben, Kis János születésének 225. évfordulóján az *Evangélikus Élet* két írást is közölt. Keveházi László – a nyugdíjas éveiben az egyháztörténet művelésébe fogott és tiszteletreméltó életművet létrehozó esperes – a rábaszentandrási Kis János-emlékünnepről számolt be. Az ünnepségen ő tartotta Kis János lelkészi szolgálatáról előadást – a felvilágosodás és az egyházi életút összeegyeztetésével neki is meg kellett küzdenie. Az életútból az iskolák és a lelkészek támogatását, a lelkészi nyugdíjintézet megalapítását emelte ki, és mintegy rehabilitálva a kort és a püspököt arra is rámutatott, hogy emlékirataiban prédikatori szolgálatát szentírási igével foglalta össze.¹⁹⁹ Barcza Béla ugyanebben a lapszámban életrajzi összefoglalót írt Kis Jánosról, ahol munkássága jelzőjeként a „lutheri buzgóságot” használta. A cikk írójának nem sikerült megszabadulnia a marxista kliséktől, amikor végső értékelését így fogalmazta meg: „Születésének 225. évfordulóján nemcsak szép énekeit énekelve emlékezünk áldott, hasznos életére, hanem azt is megállapíthatjuk, hogy irodalmi munkásságával is szeretett egyházát, népét szolgálta.”²⁰⁰

¹⁹⁶ BORSI DARÁZS József, „Kis János a magvető”, *Evangélikus Élet* 17 (1952. július 20.): 2.

¹⁹⁷ KISS, A *dunántúli...*, 36.

¹⁹⁸ MAGASSY Sándor, „Irodalmi hetilap Kis Jánosról”, *Evangélikus Élet* 44 (1979. február 25.): 4.

¹⁹⁹ K[EVESHÁZI] L[ászló], „Ne feledkezzetek meg vezetőitekről. Kis János-emlékünnepről Rábaszentandráson”, *Evangélikus Élet* 60 (1995. október 29.): 4.

²⁰⁰ B[ARCZA] B[éla], „Szuperintendens és »filozófus poéta«: 225 éve született Kis János”, *Evangélikus Élet* 60 (1995. október 29.): 4.

ÖSSZEFOGLALÁS

Nem a restség, vagy az evangélikus egyháztörténetírás visszafogott humánerőforrás-lehetőségei állnak a mögött, hogy Kis János életének egyházi feldolgozása elmaradt, hanem az, hogy a halála óta folyamatosan változó egyházi önképbe mindig is nehezen lehetett életművét beilleszteni. Kis János „nagy ember” volt, Berzsényi felfedezője, olyan, aki még a középiskolai tankönyvekben is szerepel, még ha nem is a vastag betűvel szedett törzsanyagban. Mint ilyet, kötelességünk megbecsülni, hiszen rajta kívül más evangélikus lelkész nem jutott be a magyar irodalmi-történelmi panteonba. Azonban Kis Jánosnak a 18. században, a német felvilágosodásban gyökerező értékítéleteivel, teológiai gondolkodásmódjával, „moralizálásával” élete végén már kortársai sem tudtak mit kezdeni. Ez a meg nem értés azóta még inkább felerősödött.

Kis János születése alapján a 18. század gyermeke volt, gondolkodásában pedig haláláig az maradt, és ezt visszaemlékezései szerint öntudatosan vallotta is: „Mert a 18-dik századnak, kivált utolsó felének, vélekedésem szerint teljes joga van azzal dicsekedni, hogy egyfelől a bámulást érdemlő utóbbi felfedezésekre s az anyagi és szellemi élet javítására az utat jól készítette el”.²⁰¹ Az 1840-es években, amikor már a „theológiában a világosítani, vagy homályosítani akarók túlságai” váltak Kis János szerint uralkodóvá, ő óhatatlanul korszerűtlenné, egy letűnt gondolkodás maradványává vált. A hitvallási iratokhoz mindenáron ragaszkodó, öntudatos ortodox (főleg szlovák ajkú) evangélikusoknak túlságosan toleráns, az újpietista, ébredési teológia felé tájékozódóknak, mint Wimmer, nem eléggé buzgó, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* körül csoportosuló liberális teológusoknak pedig túl maradi, a szabadság iránt nem eléggé elkötelezett volt Kis János. A 20. század elejétől meginduló, majd a század második felében megerősödő, hitvalló teológián tájékozódó mai egyháziasság Kis János felekezeti toleranciáját ugyan nagyra tudja értékelni, „sekélyes és erőtlen” morális vallásosságát és a felvilágosodás iránti nyitottságát azonban nem tudta elfogadni.

A Kis Jánosra leggyakrabban ráaggatott jelző a szelídség. Kis maga is nagyon sokszor használta ezt a jelzőt leveleiben, vagy a vizitációs jegyzőkönyvekben, amikor egy-egy konfliktus megoldására adott útmutatást. Lehet-e valaki egyszerre sikeres egyházvezető és közben szelíd is? Úgy véljük, hogy igen: ez a szelídség nemcsak egy jól kommunikált önkép, vagy az utókor kedvelt toposza, hanem va-

²⁰¹ Kis, *Emlékezései...*, 144.

lódi, természetéből fakadó jellemvonása volt Kis Jánosnak. Ráadásul az a korszak, amelyben élt, és azok a körülmények, amelyek között szuperintendens volt, kedveztek annak, hogy szelíd maradjon Mit jelent a szelídség egyházkormányzatra lefordítva? Konfliktuskerülést, kompromisszumkészséget, és egyfajta pragmatizmust. Abban a korszakban, amikor a nyilvános vallásgyakorlás szabadsága még csak néhány évtizedes hagyományra tekintett vissza, amikor a helytartótanács, vagy a katolikus egyház hatalmaskodása még élő emlék volt Kis Jánosban és a dunántúli evangélikusok között, akkor ez a szelíd kompromisszumkészség hatékony egyházvezetési stratégia volt. Azok a protestánsok, akik a felvilágosodás előtt a buzgó katolicizmus üldözését élték át napról napra, nagyra tudták értékelni a szelíd toleranciát. Az egyháziak és világiak, falusiak és városiak, nemesek és jobbágyok, törzsökösök és néhány generáció óta Magyarországon élők, magyarok és nem-magyarok alkotta dunántúli evangélikus közösség vezetéséhez, az egyházkerület egységessé formálásához is a szelídség volt a legcélravezetőbb eszköz. Volt olyan konfliktus – az új énekeskönyvek bevezetése –, amelyet így sikeresen lehetett csillapítani, volt, ahol ez csak részben segített – lásd a Wimmer-körűli állandó feszültségeket. Kis János püspöki működését látva meggyőződhetünk arról, hogy nemcsak utólag konstruált önkép, hanem létező stratégia volt a szelídség, a konszenzusra törekvő vezetési stílus.

„Kis költészetét életéből, életét költészetéből érthetjük meg – Kölcsey és Toldy ebben egyetértettek volna, csak a Kistől követett éthoszt ítélték meg eltérően. Hogy az utókor ezt maradéktalanul elfogadta, azért ismét csak Kis emlékezései okolhatóak: e beállítása saját életművének magától a költőtől ered, következetesen képviselt életfilozófiáját ő csiszolta olyan elbeszéléssé, ahol egy élet példáján lehetett megmutatni egy erénytan működését.”²⁰² Úgy véljük, hogy VADERNA Gábor megállapítását nemcsak a költő, hanem a szuperintendens Kis Jánosra is vonatkoztathatjuk. Püspöki működésének elemzése annyiban is tágíthatja e megállapítás érvényességét, hogy látjuk, nemcsak elbeszélésben, hanem valódi cselekvésben is alapvetően sikerrel képviselte és alkalmazta szelíd életfilozófiáját.

²⁰² VADERNA, *A költészet születése...*, 327.